

Hannes Grandits

MULTIKONFESIONALNA HERCEGOVINA
Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu

HISTORIJSKE MONOGRAFIJE

Knjiga 10

Naslov originala:

Hannes Grandits, *Herrschaft und Loyalität in der spätosmanischen Gesellschaft:
Das Beispiel der multikonfessionellen Herzegowina*

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu
Institut za istoriju, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr. Husnija Kamberović

Preveli s njemačkog:

Naser Šećerović, Ivana Nevesinjac i Nina Osmanović

Recenzenti:

Prof. dr. Edin Radušić

Prof. dr. Husnija Kamberović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(497.6 Hercegovina)"18"

314(497.6 Hercegovina)"18"

GRANDITS, Hannes

Multikonfesionalna Hercegovina : vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu / Hannes Grandits ; [preveli s njemačkog Naser Šećerović, Ivana Nevesinjac, Nina Osmanović]. - Sarajevo : Institut za istoriju, 2014. - 547 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Historijske monografije / Institut za istoriju, Sarajevo ; knj. 10)

Prijevod djela: Herrschaft und Loyalität in der spätosmanischen Gesellschaft. - Bibliografija: str.479-542 ; bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-649-18-9

COBISS.BH-ID 21534726

Hannes Grandits

MULTIKONFESIONALNA
HERCEGOVINA

Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu

INSTITUT ZA ISTORIJU

Sarajevo, 2014.

Prvo izdanje ove knjige pod naslovom *Herrschaft und Loyalität in der spätoomanischen Gesellschaft: Das Beispiel der multikonfessionellen Herzegowina* objavljeno 2008. u izdanju Böhlau Verlag Ges.m.b.H und Co. KG, Wien • Köln • Weimar.

Prijevod na bosanski jezik pomogao Humboldt Universität,
a štampanje prijevoda pomoglo je Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke

SADRŽAJ

Zahvala	XI
Jezička uvodna napomena	XII
Pregled slika, karata i tabela.	XIII

Uvod

Uvod	1
Moć i vlast: pojmovno i teorijsko približavanje	4
<i>Moć: socijalno djelovanje i socijalna struktura</i>	4
Vladavina u promjeni: neke temeljne tendencije u kasnoosmanskom periodu	6
Lojalnost: principi socijalne integracije	11
<i>Lojalnost i rodbina</i>	12
<i>Lojalnost i protekcija</i>	15
<i>Konfesionalne i „staleške“ lojalnosti</i>	18
<i>Nacionalne lojalnosti</i>	20
<i>Lojalnost i nasilje</i>	22
Metodologija rada	24
<i>Etnološki pristupi</i>	25
<i>Komparativna historija svakodnevice i mikrohistorija</i>	27
<i>Regionalni pristup</i>	35
Struktura rada	36

I. ELITA NOTABILITETA NASPRAM DRŽAVNE BIROKRATIJE: KONFLIKTNO ETABLIRANJE TANZIMATA

Borba za autonomiju i početak perioda tanzimata	40
Historijska pozadina familijalizma notabiliteta	47

Negirane i prividne reforme.	65
Udarac osmanske centralne vlasti protiv vladavine notabiliteta	72
Zaključak.	81

II. RURALNE ŽIVOTNE SREDINE I LOJALNOSTI: PRAVOSLAVNI, KATOLIČKI I MUSLIMANSKI KONTEKSTI

Struktura hercegovačkog stanovništva u brojkama	85
A. Pravoslavna naselja istočnohercegovačkog Zavoda.	90
Naseljavanje i vlasništvo u turbulentnom procesu historijskih promjena	91
Pastoralno privređivanje katunima i stege čiftlučkog sistema	106
Patrijarhalno strukturirane porodice i promjena seoskih struktura za vrijeme tanzimata	118
Pragmatika seoskog vodstva – knezovi (muhtari)	127
Zaključci	132
B. Katoličko Brotnjo Polje u zapadnoj Hercegovini	134
Migracije i posjed u stoljećima osmanske vlasti.	136
Između autokratske modernizacije i tradicionalnog ovčarstva	149
„Prostorno širenje“ porodica i (patrilinarna) formiranja saveza	158
Seosko vodstvo: gazde i franjevci	166
Zaključci	170
C. Većinski muslimansko Ošanjić brdo kod Stoca	172
Transformacija seoskog života u stoljećima osmanske vladavine	174
Privredne životne osnove heterogenog seoskog stanovništva	184
Moć seoskih muhtara	191
Kumski odnosi između rodbinskog saveza i patronaže	194
Zaključci	202
D. Proširene i rezimirajuće perspektive	204
Druge varijante seoskog načina privrede	204
Muslimanska sela slobodnih seljaka i pastirski nomadi.	204
Privreda uzgoja ovaca u planinskim selima i sela sa pečalbmom.	207
Čiftlučka ili vlastelinska uređenja	210

Socijalno-pravni razvoji i sloj slobodnih seljaka	212
Rezimirajuće perspektive	217

III. GRADSKA UREĐENJA I PERIOD TANZIMATA

Multikonfesionalnost u hercegovačkim gradovima	224
Gradske strukture i staleška diferenciranja	232
<i>Muslimanska osnova osmanskog staleškog razvoja</i>	232
<i>Esnafsko uređenje</i>	240
<i>Problemi nižih slojeva i staleška uzdignutost begovskih porodica</i>	247
Posljedice tanzimata za gradski život	259
<i>Konačni kraj sloja spahija</i>	262
<i>Kraj muafa – gradskih privilegija</i>	264
<i>Početak kraja esnafâ</i>	266
<i>Obraveza regrutacije i služenja vojnog roka</i>	269
<i>Reformirana sudska praksa i ostaci konfesionalne separacije</i>	272
Sloj novih kapitalističkih elita	275
<i>Zaključci</i>	282

IV. VJERSKO VODSTVO I REFORMA VJERSKI ZASNOVANOG DRUŠTVENOG PORETKA

Ulema	286
Pravoslavni svećenici i njihove fanariotske vođe	297
Organizacija katoličke crkve u slučaju franjevacâ	306
Konfesije i „prvi“ val širenja obrazovanja od 1850-ih do 1870-ih godina	315
<i>Zaključci</i>	323

V. NOVI AKTERI I POSTUPCI ZA VRIJEME TANZIMATA

Rastući utjecaj izvana: konzuli i inostrani agenti	326
Reformirani osmanski službenički aparat	340
Kulturološke promjene u izgledu i postupanju birokratskih elita	349
Svakodnevica u sve većem bankrotu države	358

Finansijska nevolja, porezni službenici i obaveze seoskih porodica	363
Porast moći seoskih muhtara i knezova	374
<i>Zaključci</i>	380

VI. REVOLTIRAJUĆE DRUŠTVO: NASILJE I ODANOST

Borba za vlast na crnogorskoj granici: historijska pozadina	384
Ustanci u istočnohercegovačkoj graničnoj oblasti 1850-ih i ranih 1860-ih godina	393
Dinamika eskalacije u ustanku 1875. godine	410
<i>Akteri u ranoj eskalaciji ustanka</i>	413
<i>Homogenizacija sprovedena nasiljem</i> <i>i „međunarodna“ instrumentalizacija ustanka</i>	419
<i>Vrijeme ustanka u zavođanskim selima, Brotnju i Ošanjićima</i>	430
<i>Zaključci</i>	447

ZAKLJUČNA RIJEČ

<i>Promjena u sistemu vlasti</i>	453
<i>Gradski odnosi moći na prelomu</i>	454
<i>Odnosi moći na selu</i>	455
<i>Višestruke lojalnosti i konflikt</i>	457
<i>Transformacija države i nacionalni pokret?</i>	459
<i>Zaključna razmatranja</i>	463

Glosar	465
------------------	-----

Popis izvora i literature	477
-------------------------------------	-----

Registar ličnih i geografskih imena	543
---	-----

VIII

PREGLED KARATA, SLIKA I TABELA

Karte:

Karta 1: Evropske provincije Osmanskog carstva tokom 1870-ih godina	XV
Karta 2: Hercegovački sandžak u okviru Bosanskog vilajeta 1865. godine	XVI
Karta 3: Položaj detaljno analiziranih seoskih naselja u ovoj knjizi	XVII

Slike:

Slika 1: Bijeg pravoslavne porodice iz istočne Hercegovine..	127
Slika 2: Primjer istočnohercegovačkih slamnica i polača (druga polovina 19. stoljeća)..	128
Slika 3: Kula i gospodarska zgrada Ali-paše Rizvanbegovića u dolini Trebižata	153
Slika 4: Hercegovački katolici	156
Slika 5: Katolici za vrijeme vjerskog praznika	163
Slika 6: Katolički hodočasnici drže misu	169
Slika 7: Tvrđava Stolac.	173
Slika 8: Na hercegovačkoj granici: Jedan starac pripovijeda.	197
Slika 9: Pogled na Mostar 1870-ih godina.	226
Slika 10: Kameni most u Mostaru tokom 1840-ih godina.	229
Slika 11: Muslimanke iz Mostara.	259
Slika 12: Muslimanski trgovac u 1860-im godinama.	351
Slika 13: Vodeći osmanski službenik u 1860-im godinama	351
Slika 14: Seoski knezovi predaju porez trebinjskom mudiru 1850-ih godina	377
Slika 15: Transport trupa i opskrbe u Trebinje.	423
Slika 16: Vođa ustanka Ljubibratić i njegovi ljudi.	424
Slika 17: Hercegovačka izbjeglička povorka na austrijskoj granici	429
Slika 18: Podjela milostinje hercegovačkim izbjeglicama u Dubrovniku	430
Slika 19: Hercegovačke izbjeglice u Dubrovniku	431

Slika 20: Pobunjenici nakon dobijene bitke	432
Slika 21: Rat u Hercegovini: Osmanski vojnici odvođe zatvorenike	434
Slika 22: Transport uhapšenih pobunjenika kroz čaršiju u Pljevlju.	435
Slika 23: Pobunjenici na cesti iz Mostara ka Nevesinju napadaju osmansku kolonu	443
Slika 24: Bašibozuci odvođe tobožnje pobunjenike	445

Tabele:

Tabela 1: Muški stanovnici hercegovačkog sandžaka prema proračunima državnih organa iz 1865. godine	86
Tabela 2: Muško stanovništvo hercegovačkog sandžaka 1871. godine	87
Tabela 3: Katoličke porodice u Ograđeniku godine 1743.	144
Tabela 4: Katoličke porodice u Ograđeniku godine 1768.	145
Tabela 5: Katolička domaćinstva i stanovništvo kapelanije Čerin u Brotnjo Polju godine 1867.	147
Tabela 6: Broj stanovnika u hercegovačkim gradovima prema popisu iz 1879. godine	227
Tabela 8: Periodi obnašanja službe hercegovačkog sandžaka odnosno vilajeta između 1851. i 1878. godine	343

ZAHVALA

Ovaj rad je u novembru 2006. godine na Univezitetu Karl Franzens u Grazu prihvaćen kao habilitacijski rad. Njegov nastanak omogućile su sljedeće stipendije i institucije:

U okviru istraživačkog projekta „Klijentalizam i princip senioriteta na Balkanu u 19. i 20. stoljeću“ (P-13159 OEK), podržanog od strane Austrijskog fonda za znanost (FWF), bilo mi je moguće započeti empirijski rad i pritom tokom 1999. godine provesti nekoliko kraćih i između ljeta 2000. i ljeta 2001. jedan duži istraživački boravak u Bosni i Hercegovini.

Austrijski fond za znanost dodijelio mi je „Stipendiju Erwin Schrödinger“ za boravak u inostranstvu (J2089), zahvaljući čemu sam 2002. i 2003. proveo kao gostujući istraživač u Centru za komparativnu evropsku historiju (ZVGE) Slobodnog i Humboldt-Univerziteta u Berlinu, gdje sam do tada stečena saznanja mogao plodno diskutirati u evropskom kontekstu.

Austrijska služba za razmjenu (ÖAD) omogućila mi je svojom podrškom, spomenom sa istraživanjem i predavanjima na Univerzitetu u Grazu, da između jeseni 2003. i zime 2005/06. dovršim ovaj rad, odnosno Univerzitet u Grazu mi je omogućio da tokom zime i proljeća 2007. završim preradu rukopisa.

Zahvalnost dugujem mojoj porodici, brojnim kolegicama i kolegama, prijateljicama i prijateljima. Kao prvo, za veliku podršku želim zahvaliti saradnicama i saradnicima u arhivima i bibliotekama kao i porodicama koje su me ugostile u Hercegovini te mnogim tamošnjim partnerima za razgovor. Želim se zahvaliti i profesoru Karlu Kaseru sa Univerziteta u Grazu za njegovu dugogodišnju podršku u okviru ove istraživačke problematike i za komentare u vezi sa ranijom verzijom teksta. Moja supruga Carolin Leutloff-Grandits i Robert Pichler su mi nakon čitanja prve verzije ovog rada dali veoma vrijedne komentare i napomene. Srdačno im se zahvaljujem na tome, kao i Siegfriedu Gruberu koji mi je pomogao pri izradi priloženih karata. Veoma sam zahvalan i za vrijedne povratne informacije koje sam dobio od komisije koja je ocijenila doktorski rad (Holma Sunhaussena, Wolfganga Höpkena, Klause Rotha i Haralda Heppnera), od kolegice Nathalie Cleyer te anonimne/anonimnog vještaka-stručnjaka Austrijskog fonda za znanost u okviru mog zahtjeva za štampanje [knjige na njemačkom jeziku].

H. G.

JEZIČKA UVODNA NAPOMENA

Pređočeni rad bavi se vremenom i regijom u kojima su širi slojevi stanovništva, ali i domaće elite, u prvom redu govorili slavenski, ali gdje je oficijelni jezik administracije i poslovanja bio osmansko-turski. S obzirom na tako kompleksnu konstelaciju postupat će se na sljedeći način kako bi se imena osoba, gradova, titula ili pojmova čitateljki/čitaocu na njemačkom jeziku što vjernije približila tadašnjoj svakodnevnoj upotrebi:

Turski način pisanja i izgovora odnosno i slavenska varijanta kod prvog spominjanja nekog važnog pojma navodit će se u zagradi pored tog pojma. U pojedinim poglavljima ovog rada se pritom na prvom mjestu nalazi kurzivno napisan turski izgovor/način pisanja, a zatim, zarezom odvojena, slavenska verzija istog pojma (npr. *dükkän*, dućan). Ako se pojam preuzima u nastavku rada, u pravilu se koristi slavenski pojam, pošto je on bio uobičajen u svakodnevnicu ovdje opisanog kasnoosmanskog hercegovačkog društva (međutim, kao što će se vidjeti, te dvije varijante se često razlikuju samo u nijansama).

Kod imena osoba primjenjuje se slavenski način pisanja, kako kod stanovnika Hercegovine tako i kod svih drugih tadašnjih državljana Osmanskog carstva. Naime, većina imena odnosi se na osobe koje su tokom ovdje obrađenog vremena živjele u području Hercegovine. Iako su, naprimjer, mnogi činovnici ili vojna lica bili porijeklom iz drugih, dijelom dalekih provincija carstva, korištenje posebnog načina pisanja konstruiralo bi utisak razlike između „domaćeg“ i „stranog“ koji savremenici, međutim, nisu mogli izvesti iz imena.

U glosaru koji se nalazi u dodatku ovog rada postoji i pregled pojmova. Objašnjenja su pritom obično sastavljena tako da prije svega prikazuju onaj značaj dotičnog pojma kakav je bio uobičajen u 19. stoljeću.

Karta 1: Evropske provincije Osmanskog carstva tokom 1870-ih godina

Karte

Karta 2: Hercegovački sandžak u okviru Bosanskog vilajeta 1865. godine

Karta 3: Položaj detaljno analiziranih seoskih naselja u ovoj knjizi

UVOD

U ključne riječi koje su označavale određene trendove u razvoju osmanske države tokom 19. stoljeća, vjerovatno se prije svih moraju ubrojati „reforma“ i „pozapadnjačenje“. Pokrenuta već za vrijeme vladavine sultana Mahmuda II (1808-1839), politika reformi koju je provodila Visoka porta od svečanog proglašenja *Hatt-ı Şerif-i Gülhane* („Carskog dekreta od Gülhane“) kasne jeseni 1839., dobivala je sve veću vrijednost na samom početku vladavine njegovog sina i nasljednika Abdulmedžida (1839-1861). Tokom slijedećih decenija politika reformi je sukcesivno utemeljena u obimni skup zakona poznat pod imenom *tanzimat-ı hayriyye* („korisne ferorme“). Skraćena oznaka tanzimat (*tanzimat*) zapravo će cijelom periodu osmanske historije između 1839. i otprilike 1876. godine dati svoje ime. Sva polja društvenog uređenja – od vojske, preko administracije, pa do odgoja i religije – postala su predmetom reformističke, najčešće zapadno orijentirane politike.

Od početka su razne faze i situacije tanzimata pratili ne samo ratovi već i mnogi nasilni unutrašnji konflikti. Preuređenje društvenog poretka kao i odozgo naloženo „otvaranje“ prema Evropi bilo je, naime, suočeno sa širokim i žestokim neprijateljstvom. Isto je važno i za napredujuće uključivanje Osmanskog carstva u okvire svjetske ekonomije koje su, naročito za vrijeme tanzimata, velike evropske sile prisilno ubrzavale i pospješivale.

Politika modernizacije tanzimatskih reformatora pokrenula je i kulturnu promjenu koja se naročito mogla primijetiti na sve zapadnijem načinu života velikih dijelova gornjih slojeva u glavnom gradu Istanbulu. Ta promjena, koja je bila posebno snažna u užoj okolini vladajućih struktura, odnosila se, i na vodeće ljude u administraciji i vojsci. To je, naročito u Istanbulu, kako je to naprimjer opisala S. Faroqhi, isprovociralo u svakodnevicu javno prepoznatljive kontraste – naročito u muslimanskim gornjim slojevima grada.¹ Naravno, i u glavnom gradu su postojale

1 Usp. ovdje zanimljivi pregled o transformacijama u kulturi osmanskih gornjih slojeva između 1840. i 1914. u Faroqhi: *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich*, str. 274-299. Za analize veoma pregnantnih promjena javne sfere u kojoj su se te elite kretale vidi naprimjer i Çelik: *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Cen-*

široke društvene grupacije koje su imale suzdržan ili čak neprijateljski stav prema tim promjenama i sve dalekosežnijim novitetima. Naročito jako neprijateljstvo prema tanzimatu postojalo je, međutim, u mnogim provincijama odnosno „periferijama“ carstva, gdje se na mnogim mjestima formirao i načelni otpor.²

Ova knjiga će se baviti jednom od tih „periferija“. Konkretno će se u središtu interesovanja nalaziti tadašnja osmanska granična regija Hercegovina. Ona je u eri tanzimata o kojoj je ovdje riječ duže vrijeme bila zaseban pašaluk (*paşlık*), ali je tradicionalno bila integralni sastavni dio Bosanskog ejaleta (*eyalet*). Tek uz znatno zakašnjenje i primjenu vojne sile, u Hercegovini su, kao i generalno u Bosni, mogle biti provedene temeljne odredbe tanzimata. *De facto* je tako vrijeme tanzimata u Hercegovini i započelo tek nakon masivne vojne intervencije, naložene od strane Visoke porte, početkom 1850-ih godina. Ta vojna intervencija razbila je političke snage „konzervativne oligarhije“ domaćeg muslimanskog plemstva, koje je do tada vodilo glavnu riječ. U Hercegovini je, osim toga, sa Ali-pašom Rizvanbegovićem do 1851. godine, postojao „domaći“, dakle u samoj regiji rođeni, vezir (što predstavlja izuzetak u vladalačkoj praksi Osmanskog carstva), koji je gotovo dvadeset godina imao dominantnu moć u regiji.

No, tokom sljedeće dvije i pol decenije ipak je započelo novo uređenje društvenih odnosa koje je sve više uzimalo maha. To je bilo vrijeme u koje se može smjestiti početak „modernog“ društvenog uređenja u Hercegovini.³ Tendencije

tury ili Mardin: *Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire*, str. 403–446 ili Mardin: *Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire*, str. 403–446. Za također započetu promjenu privatne sfere vidi između ostalog i Duben/Behar: *Istanbul Households, Marriage, Family and Fertility 1880–1940*.

- 2 U vezi s tim usp. novije, dosta iscrpne studije poput Clayer: *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe.*; Reinkowski: *Die Dinge der Ordnung. Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert.*; Rogan: *Frontiers of the state in the late Ottoman Empire. Transjordan 1850–1921*.
- 3 „Moderno“ se ovdje razumije u smislu prelaza ka jednom obliku vladavine u kojem se, kako je to rekao Max Weber, pravo na legitimnost sve manje zasniva na „svetosti oduvijek važeće tradicije“, a sve više na zakonitosti „uspostavljenog poretka“. Osim toga je to „moderno“ društveno uređenje istovremeno obilježeno i sve izraženijim prelaskom sa „feudalne“ na kapitalističku privredu. Oba ta elementa su se u zapadnim društvima tokom 18. i 19. stoljeća međusobno preplitali i uzrokovali. To su činili oslanjajući se na sve snažnije i izdiferenciranije institucije i birokratije koje su sami stvorili. U vezi s tim usp. naprimjer klasični tekst Maxa Webera: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, str. 124–140. Vidi i dosta korisnu komparativnu diskusiju o „The theory of the modern state“ u 3. poglavlju knjige Manna: *The sources of social power. Vol. II. The rise of classes and nation-states, 1760–1914*, str. 44–91. Što se tiče istočne i jugoistočne Evrope

sekularizacije i pravne ravnopravnosti različitih konfesionalnih grupa bile su ujedinjene sa intenziviranjem trgovine i usponom novih „kapitalističkih“ elita. Čak je i svakodnevica ljudi na selu, unatoč velikom kontinuitetu organizacije života, doživjela značajne promjene. Konačno, to je bilo i vrijeme u kojem je „nacionalna problematika“ sve snažnije prodirala u multikonfesionalnu društvenu organizaciju.

Zadatak koji je ovaj rad postavio sebi jeste da prenese utisak o tome kakvi su odnosi moći obilježavali život u Hercegovini za vrijeme tanzimata. Reforme državne strukture i strukture vlasti su naravno imale svoje posljedice i na odnose moći i socijalne odnose u hercegovačkoj provinciji. Međutim, te često dalekosežne transformacije u ovom radu trebaju samo predstavljati kontekstualnu pozadinu. Stvarna spoznaja treba proizići iz odgovora na pitanje: Kako su se u kontekstu nagoviještene promjene struktura razvijali odnosi moći i lojalnosti u svakodnevici socijalnih grupa u regiji? Pritom će se kombinirati dva načina posmatranja: s jedne strane pogled na odnose moći koje je u Hercegovini uzrokovao početak „polaska u modernu“. S druge strane, pogled na odnose lojalnosti koji su – transformirani ili ne – karakterizirali socijalno zajedništvo ili protivništvo u regiji.

U nastavku ovog uvodnog poglavlja – u poglavlju „Lojalnosti: Principi socijalne integracije“ – centralna će problematika biti još detaljnije razrađena. No, prije toga pažnju želimo posvetiti teorijskoj pozadini sa kojom je povezano ovdje formulirano istraživačko pitanje. Razmatranja o vezi između moći kao socijalnog djelovanja odnosno kao socijalne strukture koja sada slijede trebaju pomoći da se u empirijska poglavlja uđe sa izoštranim teoretskim predodžbama. Razmatranja o vladavini tokom promjene osmanskog poretka vlasti u 19. stoljeću koja slijede nakon toga trebaju ponuditi prvi utisak o započetim transformacijama u širem „vladavinskom“ okviru cjelokupne države. Zatim će se u sljedećem odlomku o međusobno konkurirajućim konceptima lojalnosti u svakodnevici – kako je već rečeno – istraživačka pitanja ovog rada još jednom precizirati u pogledu na hercegovačko regionalno društvo te istovremeno povezati sa uobičajenim teorijskim diskusijama. Prikaz metodičkih pristupa i pregled poglavlja zaključuju ovo uvodno poglavlje.

koja se kod M. Manna tematizira samo ovlaš, usp. u vezi sa modernizacijom državnog uređenja naprimjer razmatranja kod Kasera: *Formen von Macht und Herrschaft in Europa*.

MOĆ I VLAST: POJMOVNO I TEORIJSKO PRIBLIŽAVANJE

Moć: socijalno djelovanje i socijalna struktura

U teoretskoj debati o pojmu moći postoje dva osnovna polazišta: jedan (defini-
cijski) pristup je kod Maxa Webera, koji moć povezuje sa akterskom silom, sa
„šansama“ aktera u provođenju svoje volje, dakle sa socijalnim djelovanjem.⁴ Dru-
gi pristup počiva na shvatanju prema kojem se odnosi moći mogu u prvom redu
razumjeti putem analize pravila socijalnog uređenja, dakle socijalne strukture, a
koje je prisutno od E. Durkheima, pri čemu su takvo shvatanje snažno obilježili
radovi M. Foucaulta.⁵

Ovdje nije mjesto da se detaljno prikaže razvoj oba teoretska polazišta u te-
oretskoj diskusiji koja je uslijedila.⁶ U međuvremenu uglavnom vlada saglasnost
oko toga da se moć manifestira u socijalnom djelovanju i da se istovremeno osli-
kava u socijalnim strukturama.⁷ Kao rezultat toga, E. Alber predlaže da se u vezi
sa istraživačkom praksom moć ne definira oštro između ta dva definicijska pola.
Shodno društvenim realnostima koje se nalaze u raznim konstelacijama, pojam
moći je, prema E. Alberu, mnogo primjerenije smjestiti u polje napetosti između
vršenja nasilja/sile s jedne, te utjecaja socijalne strukture s druge strane.⁸ Ovaj rad
će pratiti ovo generalno shvatanje. Moć će se analizirati kao moć akcije djelujućih

4 Weberova definicija moći glasi: „ Moć predstavlja šansu da se u okviru jednog druš-
tvenog odnosa ostvari sopstvena volja uprkos otporu, bez obzira na čemu ta šansa
počiva.“ Vidi Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*,
str. 28.

5 Durkheimova pozicija može se vrlo dobro izvesti iz analize Richarda Müncha. Vidi u
tom kontekstu Münch: *Soziale Ordnung und individuelle Autonomie: Emile Durkheim*, str.
281-426. Za Foucaultove pozicije vidi prvenstveno Foucault: *Überwachen und Strafen.
Die Geburt des Gefängnisses i Sexualität und Wahrheit. Bd. 1. Der Wille zum Wissen*.

6 Za zanimljivu diskusiju u vezi s tim vidi npr. kratku ali pregnantnu analizu S. Lukesa.
Usp. Lukes: *Macht und Herrschaft bei Weber, Marx, Foucault*, str. 106-119. Opširan pregled
diskusije o pojmu moći ovdje naravno nije potreban. Želim samo uputiti na pojedina
razmišljanja o pojmu moći kod Wolfa, Arendta i Luhmanna koja su za ovaj rad bila
veoma plodonosna. Usp. npr. Wolf: *Envisioning Power. Ideologies of Dominance and Crisis*;
Arendt: *Macht und Gewalt* ili Luhmann: *Macht*.

7 Za veoma razumljivo i svjesno teoretsko povezivanje ta dva polazišta vidi npr. Lukes:
Power. A Radical View.

8 Usp. Alber: *Machttheorien*, str. 145.

osoba. No, moć će se ispitivati i preko razmatranja socijalnih struktura koje su odredile razne mogućnosti provođenja moći, koje su historijski različito legitimirane.

U povezivanju ova dva polazišta išlo se raznim putevima. Prije svega preko koncepata takozvanih „socijalnih polja“ (kao i „političkih“ ili „polja snaga“) u konkretnom provođenju istraživanja prakticirano je uspostavljanje odnosa između individualnog djelovanja i „naslijeđenih“ struktura.⁹ Pod „socijalnim poljima“ su se pritom podrazumijevale one lokalne arene socijalne i političke prakse unutar kojih su akteri nastojali sprovesti svoje interese moći. Jedno od prvobitnih polazišta u praktičnom radu sa tim konceptom bio je naprimjer pristup „social dramas“ koji je obilježio V. Turner i kod kojeg se prvenstveno radi o kriznim situacijama u jasno ocrtanoj socijalnoj konstelaciji.¹⁰ U detaljnom proučavanju takvih kriznih situacija Turner je pokazao kako involvirani politički akteri svoju težnju ka moći prakticiraju na osnovu podijeljenih, a često i međusobno konkurirajućih predodžbi o normama.¹¹ Fokusan na jedan ograničen lokalni okvir, taj pristup je i danas od pomoći kada se radi o približavanju odnosima moći u nekom društvu putem lokalnih mikrokonteksta.

Takav antropološki pristup snažnije forsira jedan način posmatranja odnosa moći u okviru preglednih i jasno ocrtanih socijalnih polja, koji je orijentiran prema učesnicima. Drugi oblik približavanja odnosima moći u socijalnim poljima prakticiran je prije svega u kontekstu sociološki usmjerenih proučavanja. Koncept socijalnog polja ovdje se podrazumijeva manje lokalno i više se odnosi na cjelodruštveni okvir djelovanja.¹² U tim modelima postoji uska povezanost između djelovanja pojedinaca i njihove društvene pozicije u širem socijalnom ili „političkom polju“. Reprodukcijska struktura pritom je snažno povezana sa socijalizacijom

9 Već tokom 1950-ih godina u socijalnoj antropologiji takozvane *Manchester School* je primjenjivan takav konceptijski pristup. Iz tog pravca proučavanja nesumnjivo je proizašao teoretski talas inovacija u praktično orijentiranom istraživanju socijalnog provođenja moći. Usp. npr. Gluckman: *Politics, law and ritual in a tribal society* ili Barth: *Process and forms of social life* kao i procjene u Gledhill: *Power and its Disguises. Anthropological Perspectives on Politics*, str. 132.

10 Turner: *Dramas, fields and metaphors; Das Ritual. Struktur und Anti-Struktur*.

11 Usp. naprimjer klasični rad Turnera: *Shism and Continuity*.

12 Modeli političke izgradnje moći u konceptima P. Bourdieusa ili A. Giddensa pritom su naročito obilježili znanstvena pozicioniranja moći – naravno ne samo u sociološkim istraživanjima. Usp. npr. djela Bourdieua: *Entwurf einer Theorie der Praxis; Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt. Kulturelle Reproduktion und soziale Reproduktion; Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*.

nekeg specifičnog habitusa. Taj habitus je proizvod ne samo lokalnih već i cjelodruštvenih odnosa moći.¹³

U ovom istraživanju se radi u duhu tih ovdje prikazanih koncepcijskih suočavanja.¹⁴ Stalno će se raditi o analizi logike aktera te socio-kulturnih struktura u lokalnim jedinicama – naprimjer u analizi pravoslavnih, katoličkih i muslimanskih seoskih konteksta (2. poglavlje) ili detaljnoj analizi ustanaka (6. poglavlje) – socijalno polje će se, dakle, „premjeravati“ više u antropološkom smislu. Istovremeno će se pratiti i orijentacije koje su se gore skicirale kao više cjelodruštvene ili „sociološke“. To će naročito biti slučaj u analizi socijalne pozicije elitnih grupa (naprimjer u 3., 4. i 5. poglavlju). Oba usmjerenja trebaju doprinijeti uspostavljanju povezivanja raznih odnosa moći, prevazilazeći specifična socijalna diferenciranja. Skakanje između različitih socijalnih polja – i u pogledu njihove teorijske dimenzioniranosti – pritom se, dakle, provodi itekako svjesno.

VLADAVINA U PROMJENI:

NEKE TEMELJNE TENDENCIJE U KASNOOSMANSKOM PERIODU

Ovako postavljen istraživački pristup ne može a da ne uzme u obzir i jačinu utjecaja koji vrši širi okvir vladavine. Mnoge akterske logike se uopće ne mogu razumjeti bez uzimanja u obzir širih konteksta vladavine koji prelaze regionalne odnose. Cjelodržavni osmanski vladajući aparat je, međutim, kao što je već na početku naglašeno, tokom ovdje posebno obrađenog 19. stoljeća pretrpio jedno višestruko fundamentalno preuređenje. To je ubrzo imalo dalekosežne posljedice i na odnose u Hercegovini koji se ovdje ispituju. Nužno je, dakle, u razmatranja

13 U vezi s tim pristupima vidi npr. Bourdieu/Wacquant: *An Invitation to Reflexive Sociology*, str. 94-141. Calhoun: *Habitus, Field, and Capital: The Question of Historical Specificity*, str. 61-88 ili Knauff: *Practices. Beyond Bourdieuan Legacies*, str. 105-139. Usp. i Giddens: *The Constitution of Society: Outline of a Theory of Structuration* ili *The Nation-State and Violence*.

14 Kako bi istraživanje historije reprodukciju moći kao način pojašnjavanja moglo integrirati u analizu, u posljednje vrijeme je postalo vidljivo u plodnim radovima J. i J. Comaroffa. Usp. Comaroff/Comaroff: *Revelation and Revolution*, kao i Donham: *Thinking Temporally or Modernizing Anthropology*, str. 134-149. Centralni zahtjevi u toj debati bili su npr. a) historijsku „agency“ razumijevati kao jače vezanu za kulturu, te b) tu „agency“ ne proučavati samo na nosiocima moći nego i preko proučavanja „suprotstavljenih“ perspektiva i aktera. Usp. kako takva „moću obilježena socijalna praksa“ u socijalnim poljima prošlosti može biti analizirana i u proučavanju historije, npr. kod Lüdtkke: *Einleitung: Herrschaft als soziale Praxis*, str. 20-21.

uključiti i opću promjenu u državnom institucionalnom ustrojstvu kao i u osnovama legitimacije vladavine u kasnoosmanskom društvu.

U znanstvenim istraživanjima se karakter promjene u kasnoosmanskom sistemu vladavine nastojao shvatiti pomoću osvrtnja na razne činjenice. Pritom su u mnogim analizama naročito pitanja o mogućnostima ostvarivanja težnji za preuređenjem zauzela centralno mjesto.¹⁵ Borba centralne vlasti protiv učvršćenih „tradicionalnih“ odnosa moći u provincijama dugo je, naime, kočila napore vezane za promjene unutar carstva. Radilo se o jednom krajnje konfliktnom odnosu u kojem je država morala ulagati ogromne resurse kako bi se oduprla provincijskim strukturama moći koje su se razvile od 17. i 18. stoljeća. Tradicionalne elite, karijeristi u usponu ili buntovničke socijalne grupacije stalno su na mnogim mjestima i na duže periode u velikoj mjeri ograničavali mogućnosti utjecaja centralne administracije.¹⁶ M. Reinkowski u vezi sa vremenom tanzimata, kada je Osmansko carstvo krenulo na put od „carstva“ ka „državi“, govori i o sistematskoj inkorporaciji dugo vremena problematičnih „unutrašnjih i vanjskih periferija“.¹⁷ Tek sredinom 19. stoljeća i poslije, centralnoj moći je pošlo za rukom da u sve većoj mjeri (opet) sprovede svoje pretenzije na vlast unutar carstva.¹⁸ No, u eri ekspanzionističko-imperijalističke politike velesila koja je tada kulminirala, državi, koja je opet funkcionirala centralizirano, bilo je sve teže odupirati se ekonomskim i političkim težnjama evropskih velesila da je pokore.

Uključivanje Osmanskog carstva u kapitalističku „svjetsku ekonomiju“ generalno se nalazi u središtu jednog drugog centralnog načina tumačenja promjene kasnoosmanskog sistema vladavine i društvenog sistema. Autori poput I. Wallersteina su pritom opisivali kako je Osmansko carstvo postajalo „periferija svjetsko-

-
- 15 U vezi s tim usporedi egzemplarno procjene H. İnalçık, npr. u tekstovima İnalçık: *Centralization and decentralization in Ottoman administration*, str. 27-52 ili *Application of the Tanzimat and its Social Effects*, str. 3-33.
- 16 Usp. npr. Adanır: *Semi-autonomous provincial forces in the Balkans and Anatolia*, str. 344-414 ili Faroqui: *Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to the Early Nineteenth Century*, str. 351-381
- 17 Reinkowski: *Die Dinge der Ordnung. Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert*, str. 19.
- 18 Generalno o tokovima reformskog procesa u Osmanskom carstvu vidi uvodna pregledna djela poput Scheben: *Verwaltungsreformen der frühen Tanzimatzeit. Gesetze, Maßnahmen, Auswirkungen*; Davison: *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*; Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*; S. Shaw/E.K. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 2.*, str. 55-171; Karpat: *The Transformation of the Ottoman State 1789-1908*, str. 243-281.

ekonomskog kapitalističkog sistema“.¹⁹ Međutim, u njegovim studijama u prvom planu više stoji zapadna ekonomska ekspanzija nego dinamike unutar „inkorporiranog“ osmanskog društva. Druge studije su itekako počele svoju pažnju posvećivati tim dinamikama.²⁰ Što se tiče vladavinskog okvira, napredak kapitalističkog ekonomskog sistema pritom je često povezivan sa parcijalnim gubitkom kontrole države nad društveno-ekonomskom dinamikom u sve više regija Osmanskog carstva.²¹ Najnovije studije su, međutim, pokazale i to da su „centralističke“ odnosno „autonomističke“ tendencije u Osmanskom carstvu mogle imati i dosta oprečne ekonomske posljedice, što se nerado prikazuje.²²

N. Berkes je u središte svojih tumačenja stavio jednu drugu komponentu transformacije osmanskog sistema vladavine od 18. stoljeća.²³ On je centralnu karakteristiku promjene prije svega vidio u masovnim težnjama ka sekularizaciji i upravo otporu prema njima. Pritom je, naročito u sljedećem citatu, opisano konfliktno stanje koje je on označio kao „cultural bifurcation“, što je, prema njegovom mišljenju, imalo brojne posljedice:

“Kada su u 19. stoljeću provedene promjene bile jasno vidljive da utječu na postojeći poredak, pojavile su se i iskristalizirale dvije tendencije: jedna je bila odbacivanje svih novina i pridržavanje tradicionalnih institucija, a druga izdvajanje religijskih vrijednosti od promjena svijeta koji se mijenjao sužavajući prostor tradicije”.²⁴

Berkes pokazuje da su dvije tendencije: istrajavanje na religijskoj utemeljenosti i sekularizirana orijentiranost prema reformama, u sve većoj mjeri bile usmjerene jedna protiv druge i bile dosta izražene prije svega među muslimanskim elitama

19 Usp. npr. Wallerstein: *The Ottoman Empire and the capitalist world-economy: some questions for research*, str. 389-398; Wallerstein/Kasaba: *Incorporation into the world-economy: change in the structure of the Ottoman Empire 1750-89*, str. 335-354; Wallerstein/Decdeli/Kasaba: *The incorporation of the Ottoman Empire into the world economy*, str. 88-97.

20 Usp. npr. zanimljivu knjigu koju je izdao H. İslamoğlu: *The Ottoman Empire and the World-Economy*.

21 Usp. npr. İslamoğlu/Keyder: *Agenda for Ottoman history*, str. 42-62.

22 Usp. npr. rad M. Palaireta o ekonomskom razvoju u osmanskoj Evropi od 1800. do 1914. On tu pokazuje da je primjerice u većem broju dijelova Carstva koje je centralna moć direktno kontrolirala – naročito naprimjer u Bugarskoj – etabliranje kapitalističkih načina ekonomije pravila mnogo veće napretke nego na teritorijama koje su sve više bile „neovisne“ od Visoke Porte, poput npr. Srbije. Usp. Palaret: *The Balkan economies c. 1800-1914. Evolution without development*, str. 58-84 odn. str. 85-128.

23 Berkes: *The Development of Secularism in Turkey*.

24 Isto, str. 508.

koje su u državi vodile glavnu riječ. Ovdje su grupe koje su bile otvorene prema reformama i koje su u otvaranju prema „modernom“ zapadu i odvajanju države od religije vidjele jedinu mogućnost opstanka države, stajale nasuprot grupama čija je orijentacija bile više tradicionalna ili čak reakcionarna. Ove potonje su upravo u sekularističkim težnjama vidjele početak kraja postojećeg društvenog poretka. Napredovanje tanzimata dovelo je doduše do toga da su reformisti ispočetka, oslanjajući se na sultanovu moć, stekli jasnu nadmoć. No, transformacije u 19. stoljeću, prema Berkesu, ipak moraju uvijek biti posmatrane i kao pokušaj posredovanja između ovih pozicija i između grupa povezanih sa tim pozicijama.²⁵

Vrlo sadržajan pristup koji čini razumljivim promjene osmanskog sistema vladavine od kasnog 18. stoljeća, a naročito od početka tanzimata, odabrao je C. V. Findley.²⁶ On se bavio sve većim preobražajem pisarske službe locirane u i oko sultanske moći u jednu modernu administracijsku birokratiju. Na primjeru te grupe, u kojoj je on vidio motor reformskih težnji za sve većom racionalizacijom i jurifikacijom države, on pokazuje u kojem pravcu se u 19. stoljeću razvijala osmanska organizacija vladavine. Pritom se radi o onim grupacijama koje je Berkes označio kao sekularizatore. Prema Findleyevom mišljenju, ova grupa modernih birokrata je u razvoju tokom perioda reformi predstavljala centralni faktor moći u Osman-skom carstvu koji je vjerovatno uveliko nadmašivao društvenopolitički značaj iste grupacije u tadašnjim zapadnoevropskim državama.²⁷

U egalitarističkoj orijentaciji reformskog pokreta, koji se od Hatt-ı Şerifa kre-tao u pravcu sukcesivne pravne ravnopravnosti konfesionalno ali i „staleški“ heterogenog stanovništva carstva, Findley vidi još jedan centralni razlog za „eman-cipaciju“ birokratije od religijskog establišmenta, provincijskih notabiliteta, ali i od sultana. Međutim, i on ovdje ukazuje na već spomenute poteškoće koje su proizilazile iz takozvane „cultural bifurcation“, dakle iz kulturnog dualizma među islamskim elitama. No, još važnija za njega je poteškoća sa kojom se reformski pokret susretao prilikom unapređivanja ravnopravnosti između muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva.²⁸

25 Berkes: *The Development of Secularism in Turkey*, str. 155-200.

26 Usp. naročito dvije Findleyeve knjige *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922* i *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*.

27 Findley: *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*, str. 40-85, 87-130 kao i str 11. Usp. i Karpat: *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, str. 218.

28 Findley: *The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy*, str. 339-368.

Ovdje skicirani generalni trendovi, koji bi se nesumnjivo još dali proširiti,²⁹ moraju biti shvaćeni u njihovom zajedničkom djelovanju. Oni su obilježili razvoj vlasti u Osmanskom carstvu u vremenu kada su i nacionalne predodžbe o društvenoj organizaciji dobivale političku relevantnost i brizantnost. To je tokom 19. stoljeća bio slučaj u raznim dijelovima Osmanskog carstva, naročito u evropskim provincijama sa njihovim posebno visokim udjelom kršćanskog stanovništva.³⁰ Tu su naročito primjetni bili direktni utjecaji nacionalnih gledišta koji su u Evropi tokom 19. stoljeća postajali sve snažniji i čije je zahvatanje osmanskog prostora na Balkanu teoretski razradio H. Sundhaussen.³¹ Strateška politika intervencije evropskih velesila sve više je pratila taj razvoj duž „nacionalno-političkih“ vizija i interesnih pozicija.

U znanstvenim istraživanjima se, dakle, u okviru analiza principijelne promjene osmanskog sistema vlasti za vrijeme tanzimata, diskutiralo o raznim tendencijama. No, ma koliko podmaklo bilo stanje istraživanja na tom području,³² upravo o posljedicama tih, od strane centra iniciranih, promjena za svakodnevni život ljudi se često malo zna, naročito u slučaju provincija. Rijetko se sistematski postavljalo pitanje o promjeni mehanizama svakodnevne socijalne integracije usljed uređenja vlasti koje se u mnogo čemu „nanovo“ legitimiralo (naprimjer u slučaju slabljenja religijskog utemeljenja), odnosno koje posljedice je sve to imalo na lojalnosti koje su se prethodno historijski razvijale.

29 Ovdje bi se mogao navesti važni razvojni trend nastanka domaćih „buržujskih“ slojeva. F. M. Göçek tu je problematiku sistematski obradio u jednoj novijoj studiji. On tu opisuje generalno cijepanje u jednu birokratsku i jednu ekonomsku buržoaziju čija je karakteristika bila ta da joj je inherentna bila i konfesionalna dimenzija. U birokratskoj buržoaziji, kao i generalno u državnoj službi, i tokom procesa reformi su dominirali muslimani. Nasuprot tome, ekonomsku ili bolje rečeno trgovačku buržoaziju su od njenog nastanka tokom 19. stoljeća često dominirali kršćani. Prvenstveno bolje veze koje su kršćanski trgovci imali sa sve više prisutnim zapadnim trgovačkim institucijama omogućavale su im stratešku prednost. Usp. Göçek: *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire. Ottoman Westernization and Social Change*.

30 Za regionalni pregled razvoja vidi npr. Jelavich/Jelavich: *The Establishment of the Balkan Nation States: 1804-1920*.

31 Usp. ovdje naprimjer temeljna razmatranja u radovima H. Sundhaussena poput Sundhaussen: *Nationsbildung und Nationalismus im Donau-Balkan-Raum*, str. 244-258 ili *Die Ethnisierung von Staat, Nation und Gerechtigkeit*, str. 69-90.

32 Ova ocjena stoji čak i ne uzevši u obzir tursku literaturu koja je, što se tiče perioda tanzimata, posebno obimna. Tu je za period tanzimata čak izrađen i svojevrsan šestotomni leksikon. Usp. *Tanzimat'tan cumhuriyet'e Türkiye ansiklpedisi*. Knj. 1-6.

Upravo bavljenje posljednjim navedenim aspektom „lojalnosti“ u sebi, po mom mišljenju, skriva poseban spoznajni potencijal.

LOJALNOST: PRINCIPI SOCIJALNE INTEGRACIJE

Pojam lojalnosti dozvoljava nam, kao što je to u posljednje vrijeme veoma prikladno sažeo M. Schulze Wessel, da višeslojno reflektiramo ispreplitanost vladavine i moći.³³ Njegova primjena navodi nas na to da detaljnije obratimo pažnju kako se konkretno vladavina ostvaruje nad pojedincima ili socijalnim grupama. Međutim, pošto se vladavina u pravilu temelji na predodžbi „legitimnog“ poretka,³⁴ istovremeno se mora razraditi i poimanje o tome kako taj „legitimni poredak“ korespondira sa individualnim pozicijama lojalnosti.³⁵

Pojam lojalnosti ne dozvoljava zadržavanje perspektive vladajućeg sistema i njegovih zastupnika. Naprotiv, njegova primjena nužno zahtijeva i okretanje ka „drugim“ uključenim akterima (naprimjer u smislu shvatanja njihove racionalnosti i emocionalnosti prilikom dokazivanja lojalnosti, odbijanja lojalnosti itd.). Pošto pojam lojalnosti tako postavlja pitanje o stvarnim stavovima i odnosima pojedinca, gotovo neminovno dolazi do toga da se pogled otvara i za naporedost i zajedničko djelovanje raznih matrica lojalnosti i identifikacije (te mu se tako kao znanstvenom pojmu, po mom mišljenju, treba dati prednost u odnosu na često esencijalno shvaćeno poimanje „kolektivnih identiteta“).³⁶

Sažme li se do sada navedeno, onda se lojalnosti uvijek mogu ispitivati samo na nivou stvarnih ljudskih interakcija.³⁷ Istovremeno su obilježene i „društvenim“ ubjedenjima i povezane sa odnosima moći i vlasti koje treba shvatiti.

33 Usp. Schulze Wessel: *Loyalität als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept*, str. 1-22.

34 Od M. Webera potiče poznato tumačenje da vlast nastoji „probuditi i njegovati vjeru u svoj legitimitet“ i da se ne može ni zamisliti bez „određenog minimuma volje za poslušnošću“ kod onog nad kojim se vlada. Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, str. 122.

35 Za periode sa dalekosežnim posljedicama u takvim konstuktima legitimiteta – kao što je to slučaj i sa ovdje obrađenim periodom tanzimata u Osmanskom carstvu – pristup lojalnosti je posebno korisna sonda kada se radi o analizi ostvarivanja vladavine u vezi sa (novom) orijentacijom lojalnosti. Usp. Schulze Wessel: *Loyalität als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept*, str. 10-11.

36 Isto, str. 9-12.

37 F. G. Bailey načelno je razlikovao „moralne“ od „interesom vođenih“ oblika lojalnosti. Dok u prvom slučaju kulturni vrijednosni stavovi uzrokuju lojalnost, u drugom slučaju to

Generalno se u kulturno, socijalno, odnosno historijskoznanstvenim istraživanjima odnosi lojalnosti diskutiraju integrirani u razna (moću prožeta) polja interakcije, pri čemu su ključni principi lojalnosti, koji se razlikuju od slučaja do slučaja. Sada će se nešto pažljivije posmatrati oni principi lojanosti koji su tokom ovdje obrađenog perioda bili od posebnog značaja za hercegovačko stanovništvo. Pritom će se prije svega pobliže definirati rodbinski, protekcijski, konfesionalni, „staleški“ i nacionalni oblici funkcioniranja lojalnosti. Dodatno će biti riječi i o mehanizmima lojalnosti u nasiljem obilježenim kriznim vremenima.

Prilikom tumačenja tih principa radit će se o tome da se društvo u osmanskoj Hercegovini koju ćemo posmatrati u ovom radu već unaprijed smjesti u kontekst principijelnih teorijskih koncepata. Na početku formulirana centralna postavka problematike kojom se ovaj rad bavi istovremeno će se još dalje precizirati i pomoću pitanja koja će proizilaziti i iz teorijskog pristupa.

Lojalnost i rodbina

U znanstvenim istraživanjima veliki dijelovi predosmanske odnosno ranoosmanske Hercegovine diskutiraju se u kontekstu postojanja plemenskih društava.³⁸ Međutim, za stoljeća koja slijede to još jedva da je slučaj, a o plemenskom društvu na teritoriji Hercegovine u 19. stoljeću više ne može biti govora. No, ipak su patrilinearne i muškopravne orijentacije i u 19. stoljeću u svakodnevnom životu bile od ključnog značaja.

U zapadnoj i srednjoj Evropi srednjovjekovni način života stvorio je veoma duboke, tijesne i trajne veze između gospodara i sljedbenika, feudalca i podanika. To je bila jedna „porodična“ povezanost koja se, kako je posebno pokazao M. Mitterauer, još također trebala pokazati veoma bitnom za razvoj zapadnoevropskog puta u vezi sa razvojem porodice.³⁹ Sistematična poređenja K. Kasera

čini transfer resursa. No, ti oblici u svakodnevnim odnosima uglavnom prelaze jedan u drugi. Usp. Bailey: *Stratagems and Spoils. A Social Anthropology of Politics*, str. 3-7 i 35-58.

- 38 Usp. npr. Hrabak: *O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovačana Dživana Pripčinovića*, str. 29-39; *Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih vlahu u dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI veku*, str. 67-87; Đurđev: *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV. veka*, str. 154-158; *Postanak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, str. 187-195; N. Filipović: *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, str. 127-221; Kaser: *Hirten, Helden Stammeskrieger*, str. 151-155.
- 39 Usp. Mitterauer: *European Kinship Systems and Household Structures: Medieval Origins*, str. 35-51; *Ostkolonisation und Familienverfassung: Zur Diskussion um die Hajnal-Linie*, str. 387-406 ili *Mittelalter*, str. 171-372. U vezi s tim usp. i Goody: *Die Entwicklung von Ehe*

pokazuju da se slični feudalni odnosi nisu mogli uspostaviti ni u mediteranskim zonama ni u većim dijelovima istočne i jugoistočne Evrope. U zapadnim dijelovima Balkana, pa tako i u Hercegovini, agrarni odnosi Bizantskog carstva i srednjovjekovnih kneževina nisu poznavali tu snažnu upletenost feudalizma zapadnog kova u mnoga životna područja ljudi.⁴⁰

U Hercegovini je, osim toga, nakon osmanskog osvajanja došlo i do dosta specifične situacije naseljavanja. Stanovništvo koje se jednim dijelom doselilo a jednim dijelom već i prije tu bilo naseljeno, baveći se stočarstvom, i koje je djelimično poslovalo nomadski, a od strane vlastodržaca bilo nazivano „vlasima“, nakon etabliranja osmanske države u 15. stoljeću sačinjavalo je veliku većinu stanovništva (u poglavlju 2 A ćemo se pobliže pozabaviti tim procesom). U Hercegovini se, doduše, u okviru vojno obilježenog osmanskog timarskog sistema prilično brzo etablirao i takozvani sistem *çift-hane*. Međutim, taj sistem agrarnih odnosa također nije poznao snažnu upletenost feudalizma zapadno-srednjoevropskog kova u mnoga životna područja. Osim toga, mnoga su planinska područja zapadnog Balkana – a u to su spadali i veći dijelovi Hercegovine – još neko vrijeme nakon osvajanja samo indirektno bila pogođena novim agrarnopravnim uređenjem. To je pospješivalo dalje postojanje snažnog porodičnog i rodbinskog grupnog identiteta sa patrijarhalnim predznakom.⁴¹

Centralni oslonac tog patrilinarnog rodbinskog sistema predstavljala je snažna koncentracija na mušku rodbinsku odnosno liniju porijekla. Principijelno su se porodične tradicije „predavale“ samo preko sinova odnosno duž muške linije.⁴² Kćerke su – osim u izuzetnim slučajevima – nakon rane udaje napuštale roditeljsko domaćinstvo i odlazile u domaćinstvo porodice svog muža. Unatoč izrazito različitim regionalnim i lokalnim diferencijacijama (naprimjer u sastavima domaćinstava), historijsko istraživanje porodica u istočnoj Evropi naročito za prostor zapadnog Balkana naglašava izrazito istaknut značaj patrilinarnih rodbinskih veza za uspostavljanje grupnih lojalnosti.⁴³

und Familie in Europa.

40 Vidi npr. Kaser: *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa*, str. 27-75 ili *Household and Family Contexts in the Balkans: Introduction*, str. 375-386.

41 U vezi sa ovdje spomenutim ranoosmanskim razvojem u Hercegovini (o kojem će još biti riječi u poglavljima 2 i 3) usp. npr. N. Filipović: *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, str. 127-221 i Aličić: *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*.

42 Za svrstavanje tog sistema u reguliranja nasljedstva koja su historijski rasla usp. i Heady/Grandits: *Introduction: Property, Family and Community in a Changing Europe: A System and Historical Approach*, str. 1-30.

43 Patrijarhalne crte vjerovatno su bile karakteristične za velike dijelove Osmanskog carstva. U

Međutim, do sada se još uvijek malo zna o tome u okviru kojih historijskih procesa su se tokom stoljeća osmanske vladavine razvijale te rodbinske lojalnosti i kako su pritom sudjelovale u oblikovanju lokalnih ili regionalnih odnosa moći. Barem za prostor Hercegovine još nije istraženo ni to koja diferencijacija je u tom pogledu mogla proizići iz konfesionalnog ili socio-ekonomskog miljea. U ovom radu se stoga na temelju egzemplarno i lokalno komparativno postavljenih analiza nastoji steći bolji uvid u ovdje navedene razvojne procese (2. i 3. poglavlje).

To se dešava i pred pozadinom takozvanog procesa čiflučenja (sve većeg prelaska tzv. *reaya çiftlik* u čifluke koji se nalaze u direktnom posjedu porodica iz reda nobiliteta odnosno gradskih zemljoposjednika⁴⁴). Taj proces je od 17., a onda naročito tokom 18. i prve polovine 19. stoljeća sve više određivao socijalne odnose u seoskoj Hercegovini.⁴⁵ Muslimanske age i begovi koji su u tom vremenu postajali sve moćniji, tada su sukcesivno u svoje „direktno vlasništvo“ preuzimali sve

vezi s tim usp. Brunnbauer: *Descent or Territoriality: Inheritance and Family Forms in the late Ottoman and early post-Ottoman Balkans*, str. 181-205 ili Ortaly: *The Family in Ottoman Society*, str. 93-104; Duben: *Turkish Families and Households in Historical Perspectives*, str. 75-97. Za aktuelan pregled historijskog istraživanja porodice u jugoistočnoj Evropi vidi npr. Kaser: *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan*, str. 17-60 ili Katsiardi-Hering: *Historische Familienforschung in Südosteuropa. Pluralität der Forschungstendenzen im internationalen Kontext*, str. 139-155. Kao primjer ne tako brojnih historijskoporodičnih studija za uži (bosansko-) hercegovački kontekst usp. Filipović: *Popis Srba haračkih obveznika u Modriči i okolini 1851. godine*, str. 111-155; Pavković: *Selo i zadruga. Livanjsko Polje*, str. 187-202; Vucinich: *A Zadruga in Bileća Rudine*, str. 162-186 odnosno i sažetak kod Kasera: *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan*, str. 290-296.

- 44 Kao čifluk su se mogli podrazumijevati sasvim različiti imovinskopравни i socijalni odnosi, pri čemu je vremenom dolazilo do transformacije u dominantnom korištenju tog pojma. Čifluk je u biti izvorno (ali i do nedavno) označavao imanje odnosno zemljišta jedne (seljačke) porodice. Riječ je izvedena iz perzijske riječi „djuft“ (turski *çift*), što znači „par“ (odnosi se na par volova sa kojim je moguće obrađivati seljački posjed), na koju je dodan turski sufiks *-lik*. Vremenom je taj pojam sve češće označavao i veće posjede porodica iz reda notabiliteta. U vezi s tim pojmom usp. Barkan: *Çiftluk (çiftlik)*, str. 287-298; İnalçık: *Çift-resmî*, str. 32; *Çiftlik*, str. 32-33; *The emergence of big farms, çiftliks: state, landlords and tenants*, str. 105-126. Usp. ovdje još opširno izlaganja u poglavlju 2.
- 45 O procesu čiflučenja u Osmanskom carstvu usp. npr. Adanır: *The Ottoman Peasantries c. 1360 – c.1860*, str. 268-310; İnalçık: *The Ottoman decline and its effects upon the reaya*, str. 338-354 ili McGowan: *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800*, str. 45-79. O bosansko-hercegovačkom kontekstu vidi npr. Skarić: *Postanak i razvitak kmetstva u Bosni i Hercegovini*, str. 481-489; Sućeska: *O nastanku čifluka u našim zemljama*, str. 37-57; Aličić: *Prilog proučavanju položaja sela i grada u Bosni u 19. vijeku*, str. 79-90.

veći udio zemlje koja se obrađivala. Nekada relativno slobodno seosko stanovništvo sve više je dovođeno u zakupničku ovisnost u statusu čifčija (*çiftçi*).⁴⁶

Međutim, u principu, takozvane čifluk sahibije koje su kontrolirale zemljišni posjed nisu se direktno miješale u porodične i rodbinske prilike svojih čifčija, barem dokle god su ovi mogli plaćati zakupninu. Postojeći patrilinearni rodbinski nazori stoga su zadržali svoj značaj za lokalne grupne odnose i lojalnosti. To je bilo prije svega izraženo na selu, a u vrijeme Osmanlija – i još dugo nakon toga – seosko stanovništvo je činilo daleko više od 80 odsto cjelokupnog hercegovačkog stanovništva.⁴⁷ Implikacije patrilinearnih rodbinskih veza na regionalne odnose moći će prema do sada izloženim razmatranjima u daljem toku rada biti ispitane sa stanovišta sljedećih aspekata odnosno pitanja: Kako se uopće može shvatiti diferenciranost rodbinske lojalnosti u raznim ekološko-ekonomskim svakodnevnim miljeima (npr. kod suprotnosti planina-dolina/polje ili grad-selo)? Kakvu su moć zaista imale rodbinske grupe u kasnoosmanskoj hercegovačkoj svakodnevici? Na koji način su se rodbinski utemeljene lojalnosti u seoskom području mogle spojiti sa zahtjevima čifluk sahibija? Kako se konačno taj odnos napetosti razvijao u reformskom procesu tanzimata?

Lojalnost i protekcija

U onim dijelovima bivšeg Osmanskog carstva u kojim su se „tradicionalne“ elite i odnosi moći – za razliku od većine dijelova nekadašnje osmanske jugoistočne Evrope gdje su najkasnije nakon 1878. odnosno 1912/13. „stvorene“ nove realnosti – mogle zadržati još kasno do u 20. stoljeće, u etnološkim ili sociološkim istraživanjima stalno nailazimo na napomenu da su odnosi protekcije bili veoma važna karakteristika lokalnih odnosa lojalnosti i da su oni još uvijek prisutni. Takva istraživanja pritom su obično naglašavala značaj „osmanskog nasljedstva“ za snažnu ukorijenjenost tog sistema u lokalnim odnosima moći. Na to osmansko nasljedstvo osvrtni su se, da navedemo samo nekoliko primjera, M. Gilsean

46 Usp. npr. N. Filipović: *Ocaklik Timar in Bosnia and Herzegovina*, str. 149-180 ili Truhelka: *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, str. 109-218. Za generalnu pozadinu tih društvenih transformacija u Bosni i Hercegovini vidi prvenstveno Kreševljaković: *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, str. 19-237.

47 Usp. ovdje npr. brojeve vezane za stanovništvo u Hercegovini u osmanskome periodu kod Pejanovića: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, str. 1-72. U 3. poglavlju bit će riječi o značaju patrijarhalnih rodbinskih veza i u gradskom miljeu u Hercegovini.

za regiju Akkar u sjevernom Libanonu⁴⁸, A. Kudat za istočnu Anatoliju⁴⁹ ili H. Unbehaun za zapadnoanatolsko poluostrvo Datça.⁵⁰ Ovdje navedena istraživanja, unatoč velikoj udaljenosti između područja u kojima su provedena, opisuju neočekivano slične konstelacije. Stalno nude sliku lokalnog svijeta kojeg u velikoj mjeri odlikuje protekcija. Pritom još u drugoj polovini 20. stoljeća porodice koje su nekada bile u krugu notabiliteta dosta snažno obilježavaju lokalne odnose moći. Generalno, odnos zaštitnik-klijentela u prvom redu omogućuje pristup različitim oblicima javnih resursa. Zatečeni značaj protektorata se, kako je već rečeno, redovno objašnjava „historijski“, to znači daljim postojanjem odnosa moći i praksi koji su se u osmanskome periodu razvili i učvrstili u lokalnim društvima.

U Hercegovini je osmanski društveni poredak tokom ovdje razmatranog 19. stoljeća trajao već gotovo četiri stoljeća. Osim toga je usred procesa čitflučjenja veliki dio obradivog zemljišta završio u rukama lokalnih notabiliteta ili drugih, uglavnom gradskih zemljoposjedničkih porodica. S obzirom na upravo načinjena poređenja sa drugim (post)osmanskim kontekstima, postavlja se pitanje da li su nekada i društvene realnosti u kasnoosmanskoj Hercegovini bile obilježene sličnim sistemom protektorata. Nisu li i u kasnoosmanskoj Hercegovini utjecajne čitfluk sahibije bile ti lokalni nosioci moći koji su u vidu protekcijskih odnosa bili u stanju nuditi sigurnost, a zauzvrat mogli zahtijevati lojalnost? Da li je, dakle, preko te vrste veza prolazila nit ka integraciji seoskih dijelova stanovništva u šire socijalno uređenje? U kojoj su mjeri druge elite obavljale funkciju protekcije? I kakvu je ulogu u tom kontekstu imao tanzimatski proces?

U vezi sa tim pitanjima o kojima će višestruko biti riječi u 2., 3. i 5. poglavlju, u pogledu Hercegovine odnosno područja zapadnog Balkana valja poduzeti još jedno konceptijsko proširenje. Iz istraživanja o južnotalijanskom odnosno južnoevropskom prostoru (dakle onim područjima u kojima se nalazi ishodište

48 Gilsenan: *Patrimonialismus im Nordlibanon – Willkürherrschaft, Entzauberung und Ästhetik der Gewalt*, str. 113-139.

49 Kudat: *Peasant Conceptions of Community Power Structure: A Comparative Study of Two Turkish Villages; Patron-Client Relations: The State of Art and Research in Eastern Turkey*, str. 61-87.

50 Unbehaun: *Klientelismus und politische Partizipation in der ländlichen Türkei. Der Kreis Datça*. I drugi antropološki ali i brojni sociološki orijentirani radovi idu u istom smjeru. Usp. npr. klasične radove Stirlinga: *Turkish Village* ili Sayari: *Political Patronage in Turkey*, str. 103-130. Usp. I Güneş-Ayata: *Roots and Trends of Clientelism in Turkey*, str. 49-63 odnosno *Participation and Organisation in Local Politics: A Comparative Study of Class and Clientage in Two Small Towns*.

istraživanje protektorata i klijentelizma⁵¹) – odnosno dijelom i iz istraživanja o nekadašnjem osmanskome području⁵² – da su se odnosi protekcije još više nastojali učvrstiti njihovim pretvaranjem u pseudo-rodbinske odnose. Pritom je od centralnog značaja bila institucija kumstva koje je zaštitnik preuzimao za dijete svog klijenta. Zahvaljujući studijama E. Hammela o „Alternative Social Structures in the Balkans“ znamo da su kumstva – kao i neki drugi oblici ritualnog srodstva – u društvima zapadnog Balkana imale i tu funkciju stvaranja alijansi između raznih rodova.⁵³ Detaljnije posmatranje će nam pokazati da su kumstva generalno bila

51 Starija ili „klasična“ istraživanja o odnosima zaštitnik–klijentela posebno su se koncentrirala na taj dio Evrope. Više faktora smatralo se korisnim za to da se tu mogla razviti „kultura protekcije“. To su bili slabo razvijena tržišna ekonomija, relativna „udaljenost“ državnih institucija, nedostatak snažnih (patri-)linearnih rodbinskih odnosa i slab značaj seoskih zajednica. U vezi sa klasicima usp. npr. Bossevain: *Friends of Friends. Networks, Manipulators and Coalitions*; Mühlmann und Llaryora: *Klientschaft, Klientel und Klientel-System in einer sizilianischen Agro-Stadt*; Gellner and Waterbury (eds.): *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*; Galt: *Rethinking Patron-Client Relationships: The Real System and the Official System in Southern Italy*, str. 182-202; Giordano: *Die Betrogenen der Geschichte. Überlagerungsmentalität und Überlagerungs-rationalität in mediterranen Gesellschaften*.

U novijim istraživanjima o odnosima zaštitnik–klijentela uslijedio je konceptualni preokret i obimno geografsko „proširenje“. Naglašavano je da klijentilističke pojave, doduše, u svim društvima imaju slične crte, ali da se neće svugdje moći sresti „klasični“ (južnotalijanski, mediteranski) tip protekcije/klijentilizma. Mnogo prije se može poći od raznih uključivanja odnosa zaštitnik–klijent u jedan kompleksan sistem sociokulturnih i historijskih projekcija. Usp. ovdje Weber–Pazmiño: *Klientelismus. Annäherungen an das Konzept* odn. Trevisiani: *Klientelismus und Klientelismuskritik*, str. 421.

Da protekcija i klijentilizam mogu biti povezani i sa rodbinski dominiranim socijalnim miljeima, dobro je u okviru svog empirijskog istraživanja na jednom južноеvropskom kontekstu posmatranja prikazao J. Campbell – i to na primjeru polunomadskih pastirskih zajednica Sarakačana. Usp. Campbell: *Honour, Family and Patronage. Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Nažalost nedostaju studije koje bi se – izuzmemo li Grčku (usp. npr. Petropoulos: *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*) – u odnosu na prostor jugoistočne Evrope u kontekstu historijskih društvenih konstelacija decidirano bavile problematikom protekcije. To naročito važi za osmanski period prije nastanka nacionalnih država.

52 Usp. npr. Kudat: *Ritual Kinship in Eastern Turkey*, str. 37-50.

53 Hammel: *Alternative Social Structures and Ritual Relations in the Balkans*. Usp. osim toga iz obimne etnološko/etnografske literature o kumstvu na prostoru zapadnog Balkana npr. Filipović: *Forms and functions of ritual kinships among South Slavs*, str. 77-80; Rakić: *Kumstvo u pravoslavnih Jugoslavena kao socijalno-strukturni oblik*, str. 105-117; Hörmann: *Kumstvo u Muhamedovaca*, str. 36-38.

„instrumenti“ izgradnje socijalnih „mostova“ u svrhu prevazilaženja društvenih segmentiranja i suprotnosti. Ali koje su vrste bile te alijanse koje su nastajale kumstvom? Koliko su se time učvršćivali i odnosi protekcije? U koju svrhu su kumstva etablirana uz prekoračenje konfesionalne pripadnosti? Poglavlja 2B i 2C će prvenstveno nastojati dati odgovor na ova pitanja.

Konfesionalne i „staleške“ lojalnosti

Gledane čisto pravno, konfesionalne razlike su stoljećima važile kao dominantni kriterij za položaj stanovništva u osmanskome društvenome sistemu. One su i u Hercegovini, i nakon perioda kojim se ovo istraživanje bavi, na veoma snažan način označavale pripadnosti u svakodnevnici. Osmansko carstvo bilo je islamska država. Kao takvo, propisivalo je jasno pravno diferenciranje stanovništva carstva.⁵⁴

Nemuslimanskom stanovništvu, tačnije rečeno pripadnicima religija utemeljenih na objavi, ovdje dakle prvenstveno kršćanima i jevrejima, u ovom islamskom uređenju stoljećima je, doduše, izričito bilo dozvoljeno da u toj državi mogu živjeti u svojoj religiji. No, oni su na temelju islamskog principa zvanog *dimma* ili *zimma*, čisto formalno gledano, sve do 19. stoljeća imali samo status „štićenika“. Njima je tako bilo propisano pridržavanje niza odredbi. Među tim odredbama je bilo plaćanje glavarine, sklanjanje s puta muslimanima na ulici, zabrana izgradnje Božjih kuća bez izričite dozvole i slično.⁵⁵ Za reguliranje unutrašnjih poslova nemuslimanskim je konfesijama, međutim, od strane osmanske države u velikoj

54 Kao primjer modernog rada o ishodištima osmanskog sistema vladavine i njegovom religijskom utemeljenju vidi posebno İnalçık: *The Ottoman Empire: The Classical Age: 1300-1600*, str. 55-144 odn. *Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Taxation*, str. 100-116; Grunbaum: *Der Islam II. Die islamischen Reiche nach dem Fall von Konstantinopel*, str. 19-23; Shaw: *History of the Ottoman Empire. Vol. I. Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808*, str. 112-167; Faroqi: *Herrschaft und Öffentlichkeit im Osmanischen Reich* (manuskript). Braude: *Foundation myths of the Millet system* str. 69-88.

U odnosu na Bosnu i Hercegovinu kao primjer diskusije o značaju konfesionalnosti u osmanskoj epohi do početka 19. stoljeća prvenstveno vidi Džaja: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804*.

55 U vezi s tim usp. prije svega Binswanger: *Untersuchung zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts. Mit einer Neudefinition des Begriffes Dimma*. Isto tako je i običajno pravo imalo poseban značaj u reguliranju svakodnevnih prava i obaveza. Usp. npr. Pichler: *Gewohnheitsrecht*, str. 295-305. Osim toga u vezi sa uključenošću običajnog prava u historijskom religijskom životu jugoistočne Evrope vidi Mitterauer: *Religionen*, str. 345-375.

mjeri odobrena vlastita odgovornost, pri čemu su određene svećeničke hijerarhije zauzimale centralnu poziciju. Njih je osmanska vlast smatrala vođama svoje konfesionalne grupe te ih je kao takve unutar takozvanog miletskog sistema dijelom i konsultirala kao administracijsku hijerarhiju.⁵⁶

Osim toga, postoji još jedna izražena „staleška“ pripadnost (ukoliko se to „staleško“ shvata u smislu pripadnosti statusnim grupacijama koje je moguće diferencirati⁵⁷). U seoskom području to je važno npr. za široku masu stanovništva zvanu raja (*reaya*), dok je naprimjer u gradskom kontekstu to posebno bilo izraženo unutar esnafa (*esnaf*). Isto važi i za grupu begovskih porodica koje su se „staleški“ izdvajale od mase stanovništva, te za razne druge grupacije – prije svega za svećenički ili vojni stalež. Postavljanjem pitanja o konfesionalnim lojalnostima, u radu će se, dakle, istovremeno postavljati pitanje i o „staleškim“ lojalnostima. Na koji način su one bile etablirane u svakodnevnicu ljudi? Do koje mjere su one konstituirale izdvojene lojalne grupe i u kojoj mjeri su tanzimatske reforme umanjivale, a u kojoj su pojačavale takva izdvajanja?

Radi se, dakle, o tome da se razumije na koji način su konfesionalne odnosno i „staleške“ lojalnosti određivale svakodnevnicu ljudi. Načini funkcioniranja konfesionalnih i „staleških“ vodstava i lojalnosti stalno će se tematizirati u raznim svakodnevnim sferama hercegovačkog seoskog i gradskog svijeta (naročito u 2., 3. i 6. poglavlju). Osim toga će se u 4. poglavlju pažnja sistematski obratiti i na poziciju konfesionalnih hijerarhija u životu vladalačkih krugova u kasnoosmanskoj Hercegovini. Sve to će se dešavati sa fokusom na ono vrijeme u kojem se tanzimatskim

56 O miletskom sistemu naročito vidi zbornik Braude/Lewis: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a plural society*. Usp. npr. i pregled sažetak kod Ursinus: *Millet*, str. 61-64 ili Braude: *Foundation myths of the Millet system*, str. 69-88 odn. kod Karpat: *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State. From Estates to Classes, from Millets to Nations*, str. 31-40. Usp. u tom kontekstu i Held: *Die Phanarioten, ihre allmähliche Entwicklung zur fürstlichen Aristokratie bis zu deren Untergang* odn. kao ilustraciju hercegovačkog konteksta npr. Radulović: *Režim fanariota u turskoj Hercegovini* S. 39-50.

57 U ovom kontekstu bi bilo pogrešno na osmansku Hercegovinu nastojati prenijeti „staleški“ model diferenciranja između plemstva, svećenstva, građanstva i seljaštva koji je bio izražen u predmodernoj Evropi. To u ovom radu nikako nije ni slučaj. Međutim, jednako pogrešno bi pri bavljanju odnosima lojalnosti bilo i previdjeti statusne razlike koje su posljedica pripadnosti konkretnim socijalnim grupacijama. Pomoću ovdje primijenjene pojmovnosti „staleškog“ se, dakle, nastoji u analizu odnosa lojalnosti integrirati taj aspekt diferenciranja.

reformama gore opisano islamsko utemeljenje države nastojalo korak po korak zamijeniti „modernim“ pravnim uređenjem.⁵⁸

Nacionalne lojalnosti

Moderni nacionalizam je u hercegovačkoj svakodnevici tek relativno kasno u 19. stoljeću stekao veći značaj.⁵⁹ To je u ozbiljnim istraživanjima neosporno. No, ne vlada naročita saglasnost oko toga u kojoj je mjeri tokom 19. stoljeća u društvenom životu napredovala integracija nacionalnih ideja. Iako je upravo u posljednje vrijeme još jednom ojačala tendencija projiciranja postojanja nacionalnih osjećaja pripadnosti u daleku prošlost,⁶⁰ među hercegovačkom kršćanskom elitom pitanje nacije je vjerovatno tek od 1840/50-ih godina⁶¹ postalo zaista ozbiljna tema

58 U vezi sa periodom tanzimata usp. navedenu literaturu u 4. poglavlju ovog rada.

59 Pod ovim modernim nacionalizmom podrazumijeva se jedna eksplicitno politički dimenzionirana koncepcija društvenog zajedništva koju su nacionalno definirane nove elite „imaginirale“ i propagirale. Taj novi nacionalni oblik zajedništva uopće se nije morao podudarati sa poraslim socijalnim, konfesionalnim, „staleškim“ ili jezičkim diferencijama. Štaviše, nacionalni pokreti su pokušavali sistematski etabrirati jednu „novu“ – nacionalno utemeljenu – osnovu za zajedništvo.

Jedna logična periodizacija početka nacionalnog doba potiče od S. Džaje. On početak takozvane „emancipacijske“ faze u Bosni (uključujući i Hercegovinu) smješta na početak 19. stoljeća. On pod pojmom „emancipacijski“ podrazumijeva da je od tog perioda „konfesionalizam koji do tada nije bio preispitivan“ u društvenoj organizaciji stupio u „fazu svog uzdrmanja, kategorijalnog preobražaja i lagane supstitucije drugim elementima“ (najavljen naprimjer napoleonskom okupacijom Dalmacije, stalnim ustancima u Srbiji od 1804. do 1814. i „evropeizirajućim“ reformama sultana Selima III). Ipak, a to naglašava i Džaja, oproštaj od „epohe konfesionalizma“ je u ovdje navedenom periodu tek bio „začet“. Džaja: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, str. 17-18.

60 To se desilo u kontekstu i kao posljedica strašnog rata koji je bosansko-hercegovačko društvo 1990-ih godina nacionalno nanovo dosta polarizirao. Kao primjer veoma korisne aktuelne dekonstrukcije o „ispisivanju“ nacija – proces koji je historijsku sliku ovdje analiziranog perioda već od druge polovine 19. stoljeća veoma snažno određivao na „nacionalna“ gledišta prošlosti – vidi u ovom kontekstu posebno i priloge u C. Conrad i S. Conrad: *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*.

61 Intelektualci koji su forsirali ovu diskusiju i koji su se tada intenzivnije okrenuli nacionalnim temama, pritom su dugo vremena dolazili gotovo isključivo iz klerikalnog miljea katoličke i pravoslavne crkve. U vezi s tim vidi npr. uvodne procjene u ranoj disertaciji I. Andrića, usp. Andrić: *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft*, str. 75-83 i 91-92. Za ilustraciju tog okretanja ka nacionalnim diskursima usp. npr. spise franjevačkog svećenika Ivana Frane Jukića, sabranih u Jukić:

rasprave (kasnije, 1870-ih godina, i uključivanjem nekih lokalnih muslimanskih elita⁶²). Naročito formiranje srpske i hrvatske nacije od tog se vremena sa sve većim žarom usmjeravalo prvenstveno ka gradskoj kršćansko-buržoaskoj eliti – koja je, doduše tek bila u fazi nastanka i brojčano mala – i dijelovima konfesionalnog vodstva.⁶³ To se, međutim, tada dešavalo u okviru još uvijek često proturječnih ideologija koje su se služile politizacijom konfesionalnih pripadnosti, ali i nizom drugih historijskih, kulturnih ili „etničkih“ svrstavanja.⁶⁴

Istovremeno je i vanjska politika velesilâ doprinosila porastu značaja nacionalne tematike u regiji. U takozvanom „istočnom pitanju“, koje se iz perspektive evropskih velesila tokom druge polovine 19. stoljeća zaošttravalo, gotovo sve involvirane evropske sile su i u osmanskoj Hercegovini prilično konzekventno težile

*Sabrana djela I-III ili Dokumentarna građa. Za idejnohistorijske razvoje unutar bosansko-hercegovačkog franjevačkog kruga usp. i spise i radove Baltića, Martića ili Nedića (kasnije i Kneževića). Za Hercegovinu je posebno važan bio Petar Bakula. U vezi s tim vidi npr. Lovrenović: *Bosanski Hrvati. Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, str. 16-31. Među pravoslavnim klericima u Hercegovini vidi posebno radove J. Pamučine ili P. Čokorila, poput Pamučina: *Srbli mitropoliti hercegovački i pismo bilandaraca*, str. 161-166; *Tri vjerezakona u Hercegovini*, str. 17-53; Čokorilo: *Ljetopis Hercegovine 1831-1857*, str. 35-71. Za znanstvene radove vezane za rano nacionalno pozicioniranje franjevaca vidi npr. Kecmanović: *Barišićeva afera*, str. 47-52 i 83-99 ili Vrankić: *La Chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Raffaele Barišić (1832-1863)*. Za detaljne opise vezane za razvoj srpskih nacionalnih ideja u Hercegovini vidi posebno Ćorović: *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, str. 34-46 i 74-82 ili Ekmečić: *Die serbische Politik in Bosnien und der Herzegovina und die Agrarrevolutionen 1844-1878*, str. 427-444.*

- 62 Za primjedbe o tome kako su još prije kraja osmanske vladavine i muslimanske elite bile zahvaćene kako srpskim tako i hrvatskim nacionalnim strujama vidi npr. Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, str. 156-160 i 194.
- 63 Za usporedbu razvoja naprimjer kod Srba i Hrvata - one dvije pozadine formiranja nacije koje su za razvoj ovdje tematizirane Hercegovine bile od posebnog značaja – vidi npr. Behschnitt: *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*. Usp. ovdje naročito i radove M. Grossa, poput npr. Gross: *Einfluss der sozialen Struktur auf den Charakter der Nationalbewegung in den kroatischen Ländern im 19. Jahrhundert*, str. 67-92; usp. u vezi s tim između ostalog i Turczynski: *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*.
- 64 Koliko su pritom „predodžbe izvana“ mogle biti heterogene, postaje jasno ukoliko bacimo pogled na to koliko je kontroverzno vođena diskusija o „nacionalnoj budućnosti“ u Dalmaciji – dakle u regiji koja je najbliža Hercegovini. Usp. posebno Clewing: *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution*, str. 257-366.

ka tome da u „lokalnoj savezničkoj politici“ i preko raznih „nacionalnih projekata“ zastupaju svoje interese.⁶⁵

Kako to, međutim, pokazuju novija istraživanja nacionalizma, za mobilizaciju velikih dijelova stanovništva nije dovoljno to da jedna obrazovana elita preuzme ideju (nacionalnog) identiteta. Naprotiv, ono što je presudno jeste da se ta ideja nadoveže na opće predodžbe šireg stanovništva. Samo ukoliko pođe za rukom da se izgradi zajednički – „nacionalni“ – simbolički svijet koji akceptiraju širi krugovi stanovništva, onda to može evocirati i etabrirati osjećaje nacionalnog identiteta.⁶⁶

Da li je, prema tome, u kasnoosmanskoj Hercegovini među širim stanovništvom došlo do prihvaćenih zajedničkih tumačenja jednog novog, sada nacionalno definiranog osjećaja pripadnosti, a uslijed toga i do snažne orijentacije odnosa lojalnosti prema „nacionalnom vodstvu“ koje se nalazilo u fazi etabliranja? U literaturi se naročito ustanci koji su tokom posljednjih decenija osmanskog perioda stalno zasjenjivali hercegovačku svakodnevnicu navode kao pokazatelj društva koje se formira u skladu sa nacionalnim kriterijima. Može li se jedan takav nacionalni proces formiranja doista verificirati i u odnosu na nivoe svakodnevnice? Ako da, na koji se onda način vršila takva „nacionalizacija“ odnosa lojalnosti? O tom pitanju će naročito biti riječi u 4. i 6. poglavlju.

Lojalnost i nasilje

Ne samo s obzirom na taj „nacionalni“ kompleks problema postavlja se i pitanje kakve su posljedice generalno na konfiguracije lojalnosti mogli imati sukobi i ratovi u jednom društvu kakvo je u kasnoosmanskom periodu bilo hercegovačko. Sve više istraživačkih napora u posljednje je vrijeme usmjereno u pravcu postavljanja samog kolektivnog nasilja kao socijalnog fenomena u središte društvenih analiza.⁶⁷ G. Elwert, S. Feuchtwang i D. Neubert su naprimjer u vezi sa prela-

65 Usp. prije svega razmatranja i navedenu literaturu u 5. poglavlju ovog rada.

66 Ovdje se u sjećanje mora prizvati koncept stvaranja nacije kako ga je npr. formulirao B. Anderson. On naglašava da moderne nacije moraju biti shvaćene kao „imagined communities“ koje sebi stvaraju predodžbe o zajedničkom porijeklu odnosno nizu zajedničkih kulturnih obilježja i koje teže za tim da se politički organiziraju kao zajedništvo. Nacionalni simbolički svijet pritom igra ključnu ulogu u razgraničavanju sopstvene nacije od drugih te u unapređivanju sloge u zajednici. Usp. Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*.

67 Usp. npr. Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*; Scheffler: *Ethnoradikalismus: Zum Verhältnis von Ethnopolitik und Gewalt*, str. 9-47; Wimmer: *Interethnische Konflikte. Ein Beitrag zur Integration aktueller Forschungsansätze*, str. 464-493. U tom kontekstu vidi i Höpken:

skom mirnog poretka u stanje rata govorili o socijalnom „switch“-u koji ide rame uz rame sa nasilnom eskalacijom konflikata među grupama.⁶⁸ Taj nagli prelazak dosta snažno pogađa i procese formiranja identifikacije i lojalnosti. Ti procesi se, prema njihovim tvrdnjama, veoma često reduciraju u pravcu „jednostavne“ lojalnosti koja se mora ispoljavati prema aktuelnom ratnom vodstvu. Dinamike kolektivnog nasilja nesumnjivo pokreću dinamike grupne identifikacije i lojalnosti. Nerijetko istovremeno dolazi i do aktiviranja/ponovnog konstruiranja sjećanja o kolektivnosti i zajedništvu.

U znanstvenoj diskusiji se često pravi razlika između kolektivnog nasilja kao „normalnog“ sastavnog dijela društvene realnosti i „nesvakidašnje ratne katastrofe“.⁶⁹ Kod prve šeme se radi o sociokulturnoj pojavi vršenja nasilja tokom dužih perioda. U hercegovačkoj pograničnoj provinciji od 17. i 18. stoljeća stalno su bili prisutni periodi u kojima su situacije latentnog kolektivnog nasilja zasjenjivale svakodnevnicu ljudi. Često kao dugotrajna posljedica prethodnih ratnih vremena, to je bilo povezano i sa nesposobnošću države da opet uspostavi monopol sile. Pritom je manje-više „nekontroliranim“ grupacijama, poput hajdučkih ili razbojničkih grupa ili grupa nastalih mobilizacijom od strane lokalnih notabiliteta, redovno pridavan velik značaj. F. Adanır je pokazao u kojoj je mjeri samo ograničeno provođenje državnog monopola sile obilježilo odnose moći u ranonovjekovnoj osmanskoj jugoistočnoj Evropi.⁷⁰ M. Koller je to nedavno naglasio i za Bosnu iz 18. stoljeća.⁷¹ Na koji su način, međutim, „nekontrolirane“ naoružane mobilisane grupe ili svijet hajduka bili još prisutni u svakodnevici kasnoosmanske Hercegovine tokom 19. stoljeća i na koji su način bili „ispreplitan“ sa odnosima lojalnosti šireg stanovništva? Tim pitanjem će se pobliže pozabaviti 2. i 6. poglavlje.

Kod druge šeme razumijevanja društvenih posljedica kolektivnog nasilja radi se o periodima „nesvakidašnje“ eskalacije kolektivnog nasilja, to znači o analizi

Blockierte Zivilisierung? Staatsbildung, Modernisierung und ethnische Gewalt auf dem Balkan (19./20. Jhdt.), str. 516-38.

68 Elwert/Feuchtwang/Neubert: *The dynamics of collective violence – an introduction*, str. 17-18.

69 Usp. u vezi s tim teoretska razmatranja u Elwert: *Gewalt und Märkte*, str. 123-141; Waldmann: *Guerillabewegungen in Lateinamerika*, str. 171-187; Trotha: *Zur Soziologie der Gewalt*, str. 9-56.

70 Adanır: *Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa*, str. 43-116.

71 Koller: *Bosnien an der Schwelle zur Neuzeit. Eine Kulturgeschichte der Gewalt*.

perioda većih ustanaka ili ratova.⁷² Taj aspekt analize će u ovom radu zauzeti dosta prostora. Prvenstveno u 6. poglavlju će se sistematično osmotriti koji su to akteri i grupe aktera ubrzavali eskalaciju u ustancima u kasnoosmanskoj Hercegovini i koje su dinamike lojalnosti kao posljedicu konačno imale primjenjivanje kolektivnog nasilja.

O tim ovdje ugrubo skiciranim principima lojalnosti bit će, dakle, govora u empirijskim posmatranjima u pojedinačnim poglavljima ovog rada. To će se smjestiti u razmatranje razvoja socijalnih odnosa (moći) i transformacije kasnoosmanskog poretka. Pritom će se zauzimati razna gledišta prilikom posmatranja društvenih konstelacija elita, seoskih i gradskih odnosa u svakodnevicu, konfesionalnih i „državnih“ vodstava i dinamike i pozadina nasilja, kako bi se u zaključnom poglavlju mogao dati rezime u vezi sa razvojima karakterističnim za kasnoosmansku Hercegovinu u pogledu odnosa vlasti, moći i lojalnosti – također vezano za u uvodu razmotrena početna teoretska razmišljanja

METODOLOGIJA RADA

Ovdje iznesena namjera nailazi na metodički ne sasvim jednostavno rješivu polaznu situaciju. Naime, što se tiče nekih centralnih područja problematike, za ovdje analizirani kako geografski tako i vremenski kontekst do sada ne postoje nikakva istraživanja. Osim toga, pojedina tematska polja nailaze na dosta kontroverzno stanje u dosadašnjim istraživanjima. Posebno pitanja logike vodstva i lojalnosti u svakodnevicu „šireg“ stanovništva zahtijevala su kombiniranje raznih tehnika rada. Tu je pomogao historijsko-antropološki pristup.

Pritom taj pristup, koji ćemo u nastavku koristiti, s jedne strane karakterizira kombinacija antropološke/etnološke i historijske metodologije. Realizacija te namjere će konačno biti izvedena u trokoraku „etnoloških pristupa“, „komparativne mikrohistorije i historije svakodnevnice“ te „regionalnog pristupa“.

No, ovdje se mora naglasiti da je sa ovdje spomenutim historijsko-antropološkim pristupom s druge strane povezan i jedan generalni istraživački stav koji čovjeka u njegovoj historijskoj, to znači vremenskoj uvjetovanosti i promjeni, kao i u njegovoj kulturnoj diferenciranosti nastoji smjestiti u središte istraživačkog interesovanja.⁷³

72 Usp. postupak kod Schlichtea: *Die Entwicklungszusammenarbeit und die Dynamik von gewaltsamen Konflikten*, str. 45-54.

73 Usp. u vezi s tim programatska razmatranja o historijsko-antropološkim istraživanjima u

Etnološki pristupi

Prvu jezgru ovdje predočenog istraživačkog rada činilo je terensko istraživanje, provedeno tokom 2000. i 2001. godine u tri različite seoske zajednice u Hercegovini. Provedena su po dva mjeseca u jednom katoličkom, jednom (većinski) muslimanskom i konačno u jednom pravoslavnom mjesnom kontekstu. Boravci na terenu u sva tri konteksta su se sastojali kao prvo od intervjua vezanih za usmenu predaju u dotičnoj seoskoj zajednici. Metodički se pritom postupalo tako da se kao prvo provodio jedan načelni krug intervjua. Cilj je bio da se u svakom domaćinstvu dotičnog mjesta vodi jedan duži narativni intervjua. U razgovorima se pritom ciljano išlo na sopstvenu porodičnu predaju. Djelimično je bilo nevjerovatno koliko je kod većine starijih intervjuiranih ljudi bilo opširno „znanje“ o sopstvenoj porodičnoj tradiciji. U razgovorima se naprimjer radilo o historijskoj predaji vezanoj za historijske porodične i rodbinske mreže, za porodično imanje i historijske transformacije privrednih i životnih osnova dotične porodice. U vezi sa posljednjim aspektom su na licu mjesta sa intervjuiranim muškarcima i ženama npr. poduzimana zajednička pješačenja na brdske pašnjake, kako bi se npr. mogli razumjeti „historijski“ oblici tjeranja stoke na pašnjake, ili su se vršila zajednička kartiranja raznih mahala kako bi se na licu mjesta mogao shvatiti razvoj karakteristika naselja. Rad na intervjuiima dopunjavao je, dakle, nizom drugih tehnika terenskog istraživanja, poput posmatranja, socijalnog kartiranja, detaljnih opisivanja ili vođenja dnevnika posmatranja odnosno terenskog dnevnika.

Drugi krug intervjua nakon toga se vodio sa „ekspertima“ iz sela odnosno susjednih gradova. To su obično bile osobe koje su se detaljnije bavile historijom tog lokalnog konteksta koji se nalazio u fokusu istraživanja. Ti razgovori su bili od velike pomoći. Na taj način je dodatno nastala i zbirka svih postojećih lokalnih radova koji su se odnosili na historijski socijalni razvoj u dotičnim selima. Među njima su, između ostalog, bile i publicirane porodične genealogije, priče o događajima iz prošlosti koji su bili bitni za selo ili crkvene priče. Kako se kasnije ispostavilo, većina tih radova nije bila pronašla put do nadregionalnih biblioteka. U tom radnom koraku također je bilo moguće u samim mjestima, odnosno u upravnim mjestima u blizini, steći uvid u razne primarne izvore, kao naprimjer u crkvene matične knjige ili prepise starih katastara odnosno osmanskih tapija (*tapu*).

Rezultati tog istraživanja na terenu za saznanja o socijalnoj organizaciji i moći u kasnoosmanskom periodu mogu naravno biti korisni samo uz kritičnu provjeru i kombinaciju sa već postojećim historijskim i etnološkim izvorima i literaturom –

jugoistočnoj Evropi u Grandits/Kaser: *Historische Anthropologie im südöstlichen Europa – Aufgaben, Methoden, Theorien, Themen*, str. 13-39.

a i to samo kod pojedinih aspekata. To posebno treba naglasiti, a u nastavku ćemo se još detaljnije posvetiti tome. No, ovdje se još treba naglasiti da su ti boravci na terenu generalno snažno utjecali na bavljenje ovdje obrađenom problematikom. To prvenstveno proizilazi iz činjenice da se moj lični subjektivni pristup dotičnoj problematici promijenio tokom direktnog bavljenja tim geografskim prostorom, lokalnim predajama i tokom intenzivne komunikacije sa ljudima. Posljedica toga je nesumnjivo ta da sam nakon toga obrađene pismene izvore i literaturu doživljavao sa promijenjenom unutrašnjom subjektivnošću, djelimično i u drugim kontekstima.

Nakon terenske faze, obimni sakupljeni materijal⁷⁴ prvo je sistematski povezan sa postojećim etnološkim rezultatima istraživanja koja su se već prethodno bavila organizacijom svakodnevnice u Hercegovini. Prvo etnološki orijentirano istraživanje je, na inicijativu historičara i pravnika V. Bogišića,⁷⁵ provedeno već u kasnoosmanskom periodu. U Bogišićevom arhivu, koji se nalazi u južnodalmatinskom primorskom gradu Cavtatu (Bogišićevom rodnom gradu), nalaze se sakupljeni rezultati tih istraživanja. U tom arhivu se mogao steći uvid u izvorne materijale o običajnom pravu u Hercegovini.

Značajna za ovaj rad bila su i rana etnografska istraživanja koja su proveli „domaći etnolozi“ J. Dedijer i L. Grđić-Bjelokosić. Glavna djela te dvojice u Hercegovini rođenih i odraslih naučnika nastala su tokom posljednjih decenija 19. stoljeća, a objavljena na prijelazu između 19. i 20. stoljeća. Ona se iscrpno bave životnim prilikama u kasnoosmanskom periodu, a posebno i prilikama koje su uočili tokom decenija koje su uslijedile.⁷⁶

74 Sama zbirka intervjua koja je nastala transkripcijom više od stotinu narativnih na magnetofonsku vrpcu snimljenih intervjua sadrži više od 600 A-4 stranica. Osim toga tu su još i dnevni terenskog istraživanja, zapisana zapažanja o aspektima i strukturama topografije naselja, porodične genealogije itd. Pod skraćenicom FHHG (Feldforschung Herzegovina Hannes Grandits / Terensko istraživanje Hercegovina Hannes Grandits) će u ovom radu odlomci iz te zbirke biti i citirani.

75 U vezi s objavljenim rezultatima tih istraživačkih napora usp. posebno Bogišić: *Gragja u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga*; *Naputak za opisivanje pravnih običaja, koji žive u narodu*; Ders. *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena*; *O obliku nazvanom inokostina u seoskoj porodici Srba i Hrvata*.

76 Usp. ovdje naročito glavne radove J. Dedijera: *Bilećske Rudine*, str. 669-899 i *Hercegovina. Antropogeografske studije*. Usp. ovdje i njegova istraživanja, Dedijer: *Vrste nepokretne svojine u Hercegovini*, str. 387-402 ili *Stare seoske porodice u Hercegovini*, str. 391-393.

Kod L. Grđić-Bjelokosić vidi prvenstveno radove: *Iz naroda i o narodu ili Mostar nekad i sad*. Zanimljiv uvid u društvene prilike u Hercegovini tokom kasnoosmanskog perioda nudi i kritička recenzija jedne knjige Antona Hangija, gdje on detaljno uvodi i

Zatim se u periodu između dva svjetska rata J. Popović veoma opširno bavio tradicijom tjeranja stoke na pašnjake.⁷⁷ U decenijama nakon Drugog svjetskog rata, broj etnografskih radova znatno je porastao. Kao rezultat raznih istraživačkih napora nastao je između ostalog i veći broj etnografija sela.⁷⁸ Kao primjere takvih lokalnih monografija o historijskom razvoju organizacije života u određenom seoskom miljeu, na ovom mjestu treba prvenstveno navesti veoma vrijedne radove M. Filipovića/L. Mićevića i T. Kanaeta.⁷⁹

Vrijedna saznanja o „tradicionalnoj“ organizaciji svakodnevnice ponudio je i jedini veći kulturnoantropološki istraživački rad jednog „stranog“ etnologa koji je u periodu nakon Drugog svjetskog rata radio u Hercegovini. Taj rad potiče od V. Vuchinicha koji je jedan dio svog djetinjstva proveo u istočnoj Hercegovini, a kasnije je kao antropolog napravio karijeru u Sjedinjenim Američkim Državama. On je napisao zanimljivu monografiju o historiji seoske svakodnevnice u istočnoj Hercegovini.⁸⁰

No, naravno da nisu samo etnografsko-etnološki radovi koji se direktno odnose na hercegovačke prilike bili važni za kontekstualiziranje sopstvenih etnoloških rezultata istraživanja. Važna su bila i razmatranja u kontekstu šireg geografskog poredbenog okvira. Zapadni Balkan odnosno jugoistočna Evropa pritom su zasigurno predstavljali uži „kontekst uvrštavanja“, dok je bivše Osmansko carstvo odnosno generalno Evropa predstavljala širi okvir.

Komparativna historija svakodnevice i mikrohistorija

Nakon do sada skiciranog, više „etnološki“ orijentiranog pristupa problematici ovog rada, uslijedilo je sistematsko „historijsko“ približavanje preko rada sa izvorima i literaturom. Polazna tačka bio je višemjesečni boravak u „Arhivu Hercegovine“ u Mostaru (a zatim i rad u „Muzeju Hercegovine“). Taj regionalni arhiv koji je tokom rata 1992-1995. godine pretrpio ogromnu štetu, tokom mog boravka se nalazio u fazi postepene konsolidacije. Unatoč tome mi je, zahvaljujući susretlji-

hercegovačke „varijante“. Vidi Grđić-Bjelokosić: *Život i običaji Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*. Napisao Anton Hanga, str. 48-77.

77 Vidi: Popović: *Ljetni stanovi (katuni) na Zelengori*, str. 167-186; *Ljetni stanovi (mahale) na planini Bjelašnici*, str. 54-95; *Ljetni stanovi (staje) na Prenj-planini*, str. 81-112; *Ljetni stanovi na planinama Vranu, Čabulji i Čvršnici*, str. 63-98.

78 Za pregled toga vidi poglavlje 2 D odnosno, tamo citiranu literaturu.

79 Filipović/Mićević: *Popovo u Hercegovini. Antropogeografski prikaz*; Kanaet: *Podvelež i Podveleži*.

80 Vucinich: *A Study in Social Survival: The Katun in Bileća Rudine*.

vosti kako rukovodstva arhiva, tako i saradnica i saradnika, bilo moguće u vezi sa raznim ovdje obrađenim poljima istraživanja prvenstveno skupiti zbirke primarne i sekundarne literature. Osim toga sam mogao steći uvid u materijale zanimljive za odabrane aspekte vodstva. Ovdje bi se posebno mogla navesti ostavština „vođe ustanka“ Miće Ljubibratića, zatim ostavština vezana za nekolicinu mostarskih tragovačkih porodica ili prepisi konzulskih korespondencija. Od velikog značaja bili su i spisi hercegovačkih vjerskih dostojanstvenika te pripadnika upravnih organizacija, nastali u decenijama nakon 1830. godine. Oni u svojim spisima prenose veoma ilustrativne uvide u političke, socijalne ili vjerske prilike u kasnoosmanskoj Hercegovini. To se odnosi na sve tri konfesije. Posebno velik broj takvih autora koji su se bavili svakodnevnim odnosima vlasti i socijalnim odnosima u kasnoosmanskoj Hercegovini potiče iz reda franjevac. Kao primjer ću samo spomenuti Petra Bakulu i F. Milićevića.⁸¹ I među pravoslavnim duhovnicima postojali su autori koji su se pismeno bavili političkim i općim životnim prilikama u kasnoosmanskoj Hercegovini, što posebno pokazuju radovi J. Pamučine ili P. Čokorila.⁸² Djela muslimanskih hercegovačkih autora iz tadašnjeg vremena koja su vrlo često prožeta i autobiografskim podacima manje su brojna.⁸³ Unatoč tome su bosanskohercegovački osmanisti u međuvremenu učinili pristupačnim i preveli nekolicinu tadašnjih radova muslimanskih autora, poput „Male historije Hercegovine“,⁸⁴ H. Bračkovića, napisane na osmanko-turkom jeziku, ili također na turskom jeziku napisane „Historije Bosne“ Sidkija Hadžihuseinovića Muvekkita,⁸⁵ koja je imala preko hiljadu stranica i koja se isto tako bavila prilikama u Hercegovini.

Ovdje treba ukazati i na to da su od 1990-ih godina nanovo intenzivirani napori da se radovi bosanskih naučnika iz 19. stoljeća učine dostupnim širem krugu čitatelja. To je stajalo u kontekstu snažnog „ponovnog prisjećanja ranih intelektualnih dostignuća sopstvene nacionalne grupe“, do kojeg je došlo tokom nacionalističkih naboja 1990-ih godina. Izdavanje edicija izvornih tekstova ili no-

81 U vezi sa Petrom Bakulom usp. Bakula: *Hercegovina za devetnest godina vezirovanja Hali-Pašina* ili *Schematismus topographico-historicus Custodiae Provincialis Vicariatus Apostolici in Hercegovina*. Za Milićevića vidi: *Ženidba. Broćanska župa u Hercegovini. Godine 1870. napisao fra (don) Franjo Milićević*.

82 Usp. Pamučina: *Život Ali-paše Rizvanbegovića Stolčanina vizirja Hercegovinskoga* ili: *Život Serafina Šolaje*. Za Čokorila usp. npr. Čokorilo: *Ljetopis Hercegovine 1831-1857*.

83 Usp. pregled Hasandedića: *Djela i kraći literarni sastavi muslimana Bosne i Hercegovine koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostaru*, str. 117-130.

84 Bračković: *Tarihce-i vukuat-i Hersek / Mala istorija događaja u Hercegovini*.

85 Muvekkit: *Tarih-i Bosna / Povijest Bosne*.

vih izdanja dijelom do sada jedva poznatih spisa iz tog je razloga dosta poticana. No, bez obzira na motive koji su doveli do takvih edicija izvornih tekstova, u međuvremenu je broj tih edicija, čiji su začeci stvoreni u decenijama socijalizma, još znatno povećan.

To je utoliko od velike vrijednosti što su osmanske arhivske riznice o regionalnoj historiji višestruko bile decimirane. Izvori o historiji i organizaciji osmanske svakodnevice često su tek u drugoj polovini 20. stoljeća bili smatrani vrijednim da bi bili sačuvani. Osim toga su više puta pretrpljene velike ratne štete. Osmanski izvorni spisi iz cijele Hercegovine koji su konačno koncentrirano pohranjeni u „Arhivu Hercegovine“, nakon Drugog svjetskog rata su onda sistematizirani i djelimično prevedeni. Ipak je veliki dio ovdje obrađenih izvora zbog njihove koncentracije na književnu, vjersku ili duhovnohistorijsku problematiku bio samo djelimično koristan za tematiku obrađenu u ovom radu.⁸⁶ Dodatna istraživanja o pojedinim aspektima ovog rada stoga su provedena i u arhivima odnosno zbirkama u Sarajevu („Arhiv Bosne i Hercegovine“, „Gazi Husrev-begova biblioteka“; veliki dio za ovaj rad relevantnih spisa „Orijentalnog instituta“ nažalost je uništen u ratu početkom 1990-ih godina) i u Dubrovniku („Državni arhiv Dubrovnik“).

Važnu vrstu izvora u kojoj su odnosi vlasti i moći u Hercegovini obrađeni sa naročito velikim interesovanjem i u okviru detaljnih analiza, predstavljaju izvještaji u Hercegovini stacioniranih konzularnih zastupnika evropskih velesila. Kako će se u 5. poglavlju još detaljnije pokazati, od 1850-ih godina su u Mostaru (a osim toga kasnije i u Trebinju) otvorena brojna konzularna zastupništva. Konzularni izvještaji najveća dva diplomatska predstavništva, austrijskog i ruskog, djelimično su postali dostupni publikacijom izvora.⁸⁷ Za ovo istraživanje se još dodatno radilo sa fondovima austrijskih konzularnih predstavništava u Mostaru, Trebinju i Sarajevu koji se nalaze u Austrijskom državnim arhivu u Beču.

Osim toga se mora ukazati i na putopis kao vrstu izvora. Neki putopisi o osmanskoj Hercegovini svojim čitaocima/čitateljicama prije svega nude egzotični pogled „izvana“ na vladajuće društvene prilike. Međutim, dijelom su i putopisi bili znanstveno motivirani. Pritom se naročito mora navesti nastojanje da se u okviru

86 Usp. komentirani popis o osmanskim izvorima u Arhivu Hercegovine koji je načinio Hasandedić: *Katalog arapskih, turskih i perziskih rukopisa Arhiva Hercegovine*.

87 Usp. npr. Šišić: *Bosna i Hercegovina za vreme vezirovanja Omer-paše Latasa 1850.-1852* (u daljnjem toku rada citirano kao GRAĐA 1850-1852) ili Gavranović: *Građa Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine* (citirano kao GRAĐA 1853-1870) odn. Tepić: *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*. Za usporedbu tamošnjih izvora usporedi i Madžar: *Paralele između arhivske građe ruskih i austrijskih konzulata u Bosni i Hercegovini do 1864. godine*, str. 113-123.

putopisa ponude detaljni „opisi zemlje“, što nam veoma dobro pokazuje rad J. Roskiewicza iz 1868. godine.⁸⁸ Unatoč svoj kritičkoj distanci koja je preporučljiva prilikom rada s tom vrstom izvora, ipak je nužno uzeti u obzir ponekad jedinstvenu perspektivu koju tu pronalazimo. To su naprimjer veoma dobro pokazali putopisi engleskog orijentaliste J. G. Wilkinsona,⁸⁹ zatim Murada Efendija,⁹⁰ koji je radio za osmansku državnu službu, ruskog konzula A. Giljferdinga⁹¹ ili britanskog oficira G. Arbuthnota.⁹² Oni se, između ostalog, intenzivno bave raznim svakodnevnim aspektima konkretnih mjera vlasti.

Od posebne vrijednosti za ovaj rad bili su i službeni listovi i novine koji su još tokom osmanskog perioda štampani u samoj regiji. Od 1866. godine je povremeno postojalo više periodično objavljivanih publikacija koje su najčešće izlazile u Sarajevu (usp. pregled u dodatku o izvorima). To su s jedne strane bili službeni listovi za proglase koji, naprimjer u slučaju godišnjaka vilajetske uprave, nude dobar pregled formalne organizacije osmanske uprave tokom ovdje obrađenog perioda. S druge strane su postojale i novine koje su se bavile aktuelnim političkim razvojem, posebno novine „Bosna“, a kratko vrijeme i novine „Bosanski Vjestnik“ te 1876. godine novine „Neretva“ koje su izlazile u Mostaru. Ti časopisi su mogli doprinijeti boljem razumijevanju kako funkcioniranja organizacije vlasti, tako i toka političkih dešavanja, a rad na njima se naročito odvijao u već navedenim arhivima u Sarajevu.

Za neka polja koja su obrađena u ovom radu u međuvremenu već postoji dobra istraživačka osnovica. Vodeći bosansko-hercegovački osmanisti i historičari – ovdje ćemo samo navesti H. Kreševljakovića⁹³ i A. Sućesku⁹⁴ kao predstavnike starije škole, ili A. Aličića⁹⁵ kao predstavnika škole koja je uslijedila – su, oslanjajući se

88 Roskiewicz: *Studien über Bosnien und die Herzegowina*.

89 Wilkinson: *Dalmatia and Montenegro with a Journey to Mostar and Herzegowina*. Vol. I.-II.

90 Murad Efendi: *Türkische Skizzen. Erster Band. Türkische Fahrten*.

91 Giljferding: *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*.

92 Arbuthnot: *Herzegowina; or Omer Pacha and the Christian Rebels*.

93 Iz mnoštva njegovih radova usp. npr. Kreševljaković: *Mostar. Iz prošlosti mostarske čaršije*, str. 231-292; *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, str. 19-237; *Stari hercegovački gradovi*, str. 446-465; *Čengići. Prilog proučavanju feudalizmu u Bosni i Hercegovini*, str. 388-413.

94 Usp. npr.. Sućeska: *Malikana. doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi*, str. 111-142; *O nastanku čifluka u našim zemljama*, str. 37-57; *Bedeutung und Entwicklung des Begriffs Ayân im Osmanischen Reich*, str. 3-26; *Die Rechtsstellung der Bevölkerung in den Städten Bosniens und der Herzegowina unter den Osmanen 1463-1878*, str. 84-99; *Stolačke porodice kao uživaoci malikane*, str. 65-71.

95 Usp. kao primjer njegovih edicija izvornih tekstova Aličić: Aličić: *Poimenični popis san-*

na osmanske izvore, u svojim radovima obrađivali razne aspekte vladavinske i socijalne organizacije u Hercegovini u kasnoosmanskom periodu. Naročito je obimna znanstvena literatura o ličnostima istaknutih vođa kasnoosmanske historije, što pokazuju radovi H. Kapidžića⁹⁶ o Ali-paši Rizvanbegoviću, ili o periodima društvenih promjena, što pokazuju radovi G. Šljive⁹⁷ o misiji Omer-paše Latasa 1850-52. godine.

Vrijedni su, osim toga, i radovi koji fokus usmjeravaju na historijski razvoj konfesionalnih zajednica i institucija. To naprimjer pokazuju radovi H. Hasandedića o muslimanskim ustanovama u Hercegovini,⁹⁸ ili radovi V. Ćorovića o životu pravoslavne općine u Mostaru odnosno o historiji pravoslavne crkve u Hercegovini.⁹⁹ Dosta detaljna su i istraživanja o razvoju katoličke crkvene organizacije u ovdje obrađenom periodu, što pokazuju radovi B. Pandžića,¹⁰⁰ D. Mandića,¹⁰¹ P. Vrankića¹⁰² ili u posljednje vrijeme i A. Nikića.¹⁰³

džaka vilajeta Hercegovina. Kao primjere njegovih historiografskih analiza vidi: Aličić: *Prilog proučavanju položaja sela i grada u Bosni u 19. vijeku*, str. 79-90; *Lištica pod turskom vladavinom u 15. i 16. stoljeću*, str. 97-134; *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*; *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine.*

- 96 Iz obimnog znanstvenog stvaralaštva H. Kapidžića usp. tek nedavno posthumno objavljenu knjigu Kapidžić: *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba.*
- 97 Usp. G. Šljivo: *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852.* Usp. i novi rad Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1861-1869.*
- 98 Usp. npr. Hasandedić: *Hercegovački vakufi i vakifi*, str. 29-73; *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*; *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*; *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj Hercegovini*; *Muslimanska baština Bošnjaka II. Herceg-Novci i okolina, Vrgorac i okolina*, *Imotska krajina*, *Makarsko primorje*, *Zapadna Hercegovina*; *Mostarski kadiluk i njegove kadije*, str. 23-30.
- 99 Usp. Ćorović: *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština.* Od njegovim brojnih, vrijednih radova o historiji pravoslavnih crkvenih institucija usp. npr. *Hercegovački manastiri (Zavala, Dobričevo).*
- 100 Usp. njegove izvorima bliske radove poput Pandžić: *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi ili Bosna Argentina. Studien zur Geschichte des Franziskanerordens in Bosnien und der Herzegovina.*
- 101 Usp. npr. Mandić: *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.-1735.* ili njegov u znanstvenom smislu veoma sporan rad *Etnička povijest Bosne i Hercegovine.*
- 102 Usp. npr. Vrankić: *La Chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Raffaele Barisić (1832-1863).*
- 103 Vidi npr. Nikić: *Osnivanje apostolskog vikarijata u Hercegovini*, str. 21-50; *Gradnja samostana i crkve na Širokom Brijegu – počeci hercegovačke franjevačke kustodije*, str. 1-56. Konač-

U socijalističkom periodu intenzivirana su proučavanja kasnoosmanskih agrarnih odnosa pri čemu su nastale neke dobre analize. Pritom ćemo samo ukazati na radove V. Popovića¹⁰⁴ i kasnije I. Hadžibegovića.¹⁰⁵ Sa posebnim fokusom na ekonomske prilike u Hercegovini ovdje se moraju istaknuti i radovi V. Smoljana.¹⁰⁶

Za ovaj rad sačinjena je i zbirka historijskih analiza koje su se bavile (kasno-) osmanskom historijom nekog hercegovačkog grada, neke regije ili nekog seoskog konteksta. Upravo ti radovi su, zahvaljujući svojoj egzemplarnoj raznovrsnosti, pomogli u razumijevanju kako su se u raznim lokalnim konstelacijama konkretno mogli odvijati historijski razvoji. Kao primjeri ovdje se posebno mogu navesti djela M. Vege o Brotnjo Polju¹⁰⁷ ili o Bekiji¹⁰⁸, rad V. Koraća o Trebinju¹⁰⁹ ili rad J. Mulića o Konjicu.¹¹⁰

Konačno se pažnja mora posvetiti još i periodici koja se ciljano fokusirala na tumačenje historije i kulture u Hercegovini.¹¹¹ U Hercegovini pritom postoje prije svega sljedeći, dijelom strogo znanstveno, a dijelom više popularnoznanstveno usmjereni časopisi (prijelaz je djelimično tečan): Prvenstveno se mora navesti časopis „Hercegovina. Časopis za istorijsko i kulturno nasljeđe“, od 1981. godine zvanično glasilo Arhiva Hercegovina, koji od kasnih 1960-ih godina predstavlja historijski centralni arhiv Hercegovine. Od ratnih dešavanja tokom 1990-ih go-

no je Nikić izdao niz korisnih edicija izvornih tekstova. Njegove najaktuelnije historijske analize pate od veoma otvorenih nacionalističkih projekcija. Kao primjer usp. *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine*.

104 V. Popović: *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida 1839-1861*.

105 Vidi npr. Hadžibegović: *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, str. 97-131 ili *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*.

106 Od njegovih brojnih publikacija o ekonomskoj historiji Hercegovine vidi npr. Smoljan: *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine. Knjiga I*.

107 Vege: *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*.

108 Vege: *Bekija kroz vijekove. Područje općine Grude i Posušje*.

109 Usp. njegovu trotomnu monografiju o historiji Trebinja (i njegove neposredne okoline) do kraja osmanske epohe Korać: *Trebinje. Istorijski pregled I, II (Prvi dio) i II (Drugi dio)*.

110 Mulić: *Konjic i njegova okolina u vrijeme osmanske vladavine (1464-1878)*.

111 Za generalni pregled o historijskoj periodici koja je izlazila u Hercegovini od kasnog 19. stoljeća vidi prvenstveno tematski broj časopisa „Bosniaca“ - Časopis nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine. God. II. 1997/ Br. 2. Tu posebno vidi Krešeljaković: *Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529-1878*, str. 7-27 ili Dizdar: *Bilješke o razvitku štampe u Bosni i Hercegovini*, str. 39-47.

dina je – kao što je to kod mnogih aspekata javnog života u Hercegovini slučaj – nažalost došlo do raskola u izdavanju tog časopisa tako da se od tada paralelno objavljuju dvije „verzije“. Jedna se publikuje u istočnom Mostaru gdje se i dalje nalazi centralna zgrada Arhiva, a druga u zapadnom Mostaru.¹¹² Drugi važan znanstveni historijski časopis koji je izlazio u Hercegovini jeste časopis „Tribunia. Prilozi za istoriju, arheologiju, etnologiju, umjetnost i kulturu“ koji je još od 1975. godine izdavao Zavičajni muzej Trebinje.¹¹³ I nakon preseljenja većine arhivskog materijala u Mostar, Trebinje je i dalje ostalo značajno mjesto za historijskoistraživački rad u Hercegovini. Posebno bi trebalo spomenuti i prilično popularni časopis „Most. Časopis za kulturu i društvena pitanja“ (Mostar)¹¹⁴ i „Slovo Gorčina“ (Stolac)¹¹⁵ koji bi se prije trebali posmatrati kao kulturni magazini. No, oni već decenijama značajan prostor posvećuju temama „historijskog naslijeđa“. U socijalističkom periodu postojao je još niz drugih (socijalističkih) kulturnih časopisa koji su se bavili i historijskim temama iz hercegovačke historije.¹¹⁶ Sa ratom 1990-ih

112 Prvi broj „Hercegovine“ izašao je 1981. godine. Nakon toga izašli su broj 2 (1982.), 3 (1983.), 4 (1984.), 5 (1985.), 6 (1987.) i 7-8 (1990.). Nakon rata 1992-95. godine Arhiv Hercegovine je 1997. godine nastavio sa izdavanjem časopisa (broj 9). Slijedili su broj 10 (1998.), 11-12 (2000.), 13-14 (2001.). Već 1995. je novoformirani Arhiv Herceg-Bosne u zapadnom Mostaru također nastavio izdavati časopis koji je tada dobio modificirani naziv „Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe“. I tu je od 1995. izdato nekoliko brojeva.

113 Prvi broj časopisa „Tribunia“ izašao je 1975. godine. Slijedili su broj 2 (1976.), 3 (1977.), 4 (1978.), 5 (1979.), 6 (1982.), 7 (1983.), 8 (1984.) i 9 (1985.). Nakon rata početkom 1990-ih godina, Zavičajni muzej Trebinje je i dalje ostao aktivan, ali njegovo izdavačko djelovanje nije usmjereno na dalje izdavanje časopisa „Tribunia“.

114 Časopis „Most. Časopis za kulturu i društvena pitanja“ izlazi od 1974. godine uglavnom svaka dva mjeseca. Između 1974. i 1991. godine izašlo je ukupno 89 brojeva. Uslijed ratnih dejtava koji su od 1992. godine tragično zasjenili život u Mostaru, privremeno više nije bilo moguće nastaviti izdavanje časopisa. 1994. godine, dok je još uvijek trajala kritična ratna situacija, ipak je nastavljeno izdavanje broja 90 koji istovremeno predstavlja broj 1 nove serije (sa promijenjenim imenom „Most. Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu“). Časopis je tokom godina koje su uslijedile prilično brzo dostigao broj 150 (61 nove serije) i prešao ga.

115 Časopis „Slovo Gorčina“ izlazio je od 1973. godine uglavnom godišnje do broja 16/17 (1988/89.) i bio je usko povezan sa kulturnom manifestacijom „Slovo Gorčina“ koja se redovno održavala u Stocu. Nakon za Stolac posebno razornog rata, 1997. godine je izašao tematski broj sa pregledom članaka iz predratnih brojeva.

116 Vezano za publikacije koje su bile usko vezane sa periodičnim kulturnim manifestacijama usp. npr. Šantićeve večeri poezije (Mostar); Trebinjske večeri poezije (Trebinje); Duvanjski dani kulture (Duvno) itd.

godina, mnogi tada novoosnovani časopisi (a dijelom i neki od starih) koncentriraju se veoma snažno na „ideološku njegovu“ „nacionalnog“ naslijeđa „sopstvene“ nacionalne grupe. Znanstvena vrijednost mnogih tih krajnje nacionalistički koncipiranih priloga je stoga često – blago rečeno – veoma ograničena.

Kao rezime se nakon ovog skiciranog i na izvore i literaturu fokusiranog, pregleda može reći da su u historijskim znanstvenim istraživanjima o kasnoosmanskoj Hercegovini određene teme koje su relevantne za ovaj rad, nesumnjivo uživale veliko interesovanje. (Duhovno-)historijske pozadine stvaranja nacije, politička i crkvena historija ili ustanci ovdje se sasvim sigurno moraju navesti na prvom mjestu.¹¹⁷ I ovdje se može osloniti na posebno vrijedne kritičke analize. Rad S. Džaje o nacionalnosti i konfesionalnosti u predemancipacijskom osmanskom periodu, drugim riječima u stoljećima prije 19. stoljeća, može biti uzet kao primjer.¹¹⁸ Ovdje se trebaju spomenuti i rani radovi M. Ekmečića o „nacionalizaciji“ pravoslavnih elita u 19. stoljeću.¹¹⁹ Za mnoge druge oblasti ovdje analizirane problematike, međutim, ne postoji etablirana znanstvena tradicija, a djelimično ni „normalan“ fond izvora. Tu je dijelom, kao što je već opisano, bilo nužno odabrati interdisciplinarnu pristupe, kako bi se uopće došlo do rezultata. Osim toga je i kod mnogih tema promjena istraživačkog stava otvarala nova saznanja. „Čitajući“, naime, postojeću znanstvenu literaturu ili već dostupne izvore sa promijenjenim istraživačkim interesovanjem, često se može doći do mnogih novih rezultata. To je moguće čak i u oblasti dobro istraženih tematskih polja kao što je čak i nacionalizam.

Ovaj pomalo „drukčiji“ znanstveni stav u ovom radu sastoji se iz toga da se u središte interesovanja svjesno postave razne mogućnosti i racionalnosti djelovanja socijalnih aktera. Pojedinačnom čovjeku u ovdje obrađenom vremenu je dakle – kao što je već rečeno – primarno posvećena pažnja.

117 Usp. za aktuelan pregled važnih tema i radova osmanskog perioda do 18. stoljeća npr. Pelidija: *Osnovni rezultati bosanskohercegovačke historiografije osmanskog perioda u posljednje dvije decenije XX stoljeća*, str. 1- 21. U tom kontekstu vidjeti diskusiju vođenu 1986. godine u Sarajevu u *Međunarodni naučni skup: Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875*.

118 Džaja: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Vorempanzipatorische Phase 1463-1804*.

119 Usp. npr. Ekmečić: *Nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini*, str. 604-648. ili *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini*, str. 197-219.

Regionalni pristup

Više razloga navodi na zaključak da se ovoj problematici pristupalo regionalno. Usko fokusiranje na odabrani mikrokontekst bi, doduše, bilo od velike koristi za približavanje aktera teme. Međutim, tako usko ograničenje teško bi omogućilo razumijevanje povezanosti odluka političkog vodstva koje su se otkrivale zahvaljujući širem shvatanju konstelacije vlasti i moći. Također bi u slučaju prevelikog prostornog ograničenja pod zadatim okolnostima bilo teško na zadovoljavajući način obraditi aspekt usporedbe raznih konfesionalnih grupa.¹²⁰ Odabir višeg nivoa od regionalnog bi, s druge strane, pogled previše usmjerio na makropolitike procese. Pritom bi prije svega željena blizina sa svakodnevnom povezanošću između vodstva i lojalnosti mogla biti ostvarena samo u određenim granicama.

U ovdje provedenoj studiji regionalni se pristup provodi na sljedeći način: Kao prvo, postoji produbljena empirijska postavka težišta na tri egzemplarna lokalna konteksta – po jedan pravoslavni, katolički i muslimanski. Zasnivano na tome, postoji, kao drugo, posebno težište istraživanja na Mostaru, konfesionalno izmiješanom „glavnom gradu“ Hercegovine. Tamošnjim društvenim prilikama i razvojjima u radu je posvećena posebna pažnja. Ipak se cjeloregionalni konteksti stalno moraju imati na umu, odnosno ne smiju se izgubiti iz vida. Razne „lokalne“ mikroperspektive koje omogućuju posebno detaljan uvid bit će, dakle, povezane sa razvojjima koji se svrsishodno mogu obrađivati samo na nivou cjelokupne regije odnosno preko dodatnih egzemplarnih fokusiranja. To treba osigurati tako da se vladavina, moć i lojalnost, koje prepoznajemo u mikrogledištu, mogu reflektirati i na jednom višem nivou.

120 Posebno važne u kontekstu ovog implicitno veoma komparativno orijentiranog historiografskog odnosno historijsko-antropološkog pristupa bili su teoretski koncepti i razmatranja koja su mi se nametnula za vrijeme mog dužeg gostujućeg boravka u Centru za komparativnu historiju (ZVGE) u Berlinu. Oni su, naravno, obilježili i način na koji se ovdje koristi komparativni pogled. Usp. u tom kontekstu npr. razmatranja kod Kälble: *Der historische Zivilisationsvergleich*, str. 29-102; *Beyond the Nation: The Relational Basis of Comparative History of Germany and Europe*, str. 45-73; Kocka: *Comparison and Beyond*, str. 39-44; Bauerkämper: *Einleitung: Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure und ihr Handeln in historisch-sozialwissenschaftlicher Perspektive*, str. 7-30; Sundhaussen: *Die Ethnisierung von Staat, Nation und Gerechtigkeit. Zu den Anfängen nationaler „Homogenisierung“ im Balkanraum*, str. 69-90.

STRUKTURA RADA

U pojedinačnim poglavljima ovog rada zauzimat će se, kako je to već višestruko naglašeno, razne perspektive prilikom razmatranja centralnog pitanja istraživanja:

U prvom poglavlju riječ je prije svega o vodećoj hercegovačkoj eliti notabiliteta u periodu prije velike preorijentacije tokom ranih 1850-ih godina. Njeno uključivanje u osmansko provođenje vlasti analizirat će se jednako kao i temelji provođenja vlasti u njoj u periodu prije tanzimata. Posebna pažnja će pritom nužno biti posvećena usponu i padu Ali-paše Rizvanbegovića koji je tokom 1830-ih i 1840-ih godina bio u stanju u svojoj ličnosti odnosno porodici koncentrirati enormnu moć. To poglavlje, koje se može posmatrati kao neka vrsta historijskog uvoda u osmansku Hercegovinu za vrijeme ovdje obrađenog perioda, završava se razmatranjem pada hercegovačkih notabiliteta i nasilnog „etabliranja“ tanzimata 1850/51. godine.

U drugom poglavlju ćemo zatim baciti pogled na seosku svakodnevicu šireg stanovništva. To poglavlje je podijeljeno na četiri podpoglavlja. U prvom podpoglavlju riječ je o malim zavodanskim selima u brdovitoj istočnoj Hercegovini, naseljenim od strane pravoslavnog stanovništva, u drugom o katoličkom seoskom stanovništvu u Brotnjo Polju u zapadnoj Hercegovini (sa fokusom na selo Ograđenik), a u trećem o većinski muslimanskom Ošanjić brdu (a posebno o mjestu Ošanjići) u centralnoj Hercegovini blizu grada Stoca. U sva tri podpoglavlja prvo se historijski približavamo razvoju dotičnih seoskih socijalnih struktura, ekonomskoj i životnoj organizaciji te odnosima naseljavanja i vlasništva. To treba omogućiti bolje razumijevanje mjesnih odnosa moći i lojalnosti kakve susrećemo na početku perioda tanzimata. Posljedice tanzimata na seosku svakodnevicu i jedan od slučaja do slučaja posebno detaljno ilustrirani aspekt seoskih odnosa lojalnosti zaokružuje svako od tri podpoglavlja. Četvrto podpoglavlje sastoji se od rasprave o seoskoj socijalnoj organizaciji koja prevazilazi tri poblize obrađena mikrokonteksta. Između ostalog tu se nudi pregled socijalno-pravnog položaja na tri konfesije podijeljenog seoskog stanovništva tokom kasnoosmanskog perioda.

U trećem poglavlju zatim prelazimo na gradsko područje. U uvodu se, također sa osvrtom na generalni historijski razvoj osmanske države u Hercegovini, radi o osnovnim karakteristikama socijalne podjele u gradu. Tu se rasprava vrti oko historijski utemeljenog snažnog islamskog utjecaja na gradske strukture, multikonfesionalne svakodnevice u gradovima, „staleskog“ uređenja esnafa, problema nižih slojeva ili kulture stanovanja vodećih begovskih porodica. U sljedećem koraku razmatrat će se posljedice koje je tanzimat od 1850-ih godina prouzrokovao

u gradskom životu u Hercegovini. Tu će naprimjer biti riječi o početku raspada esnafske organizacije, o napretku pravne ravnopravnosti kršćanskog gradskog stanovništva ili o socijalnom usponu novih „kapitalističkih“ trgovačkih poduzetnika.

U četvrtom poglavlju radi se o konfesionalnim hijerarhijama i vodstvima u kasnoosmanskoj Hercegovini. Prvo ćemo baciti pogled na to kako se diferencirala muslimanska ulema, zatim ćemo razmatrati pravoslavnu crkvu, a u trećem koraku ćemo se osvrnuti na katolički duhovni red franjevacu. U pojedinim koracima razmatranja analizirat će se kako je ulema bila uključena u oficijelno provođenje vlasti ili kakve su posljedice na konfesionalni poredak imale sekularizacijske i emancipacijske reforme. Preko odabranih ličnosti vođa, osim toga, biti će ilustrirana i dotična „interna“ stanja moći i konfliktna stanja unutar tri konfesionalne organizacije. U zaključnom koraku razmatranja riječi će biti i o obrazovanju koje je sve do duboko u tanzimatski period primarno imalo konfesionalni karakter.

U petom poglavlju pažnju ćemo posvetiti reformiranoj osmanskoj strukturi vlasti koja je od 1850/51. godine naslijedila do tada moćnu lokalnu vladavinu plemstva. U određenom smislu opet nastavljamo tamo gdje smo u prvom poglavlju završili. U tom poglavlju se dakle radi o „novom“ osmanskom činovništvu kao i o metodama njihove reformirane uprave. Pritom se naprimjer obrađuje kulturna promjena u pojavi novih birokratskih elita, o posljedicama stalnih finansijskih nevolja ili o novim praksama u ubiranju poreza. Upravo u kontekstu posljednje navedenog ćemo sistematski osmotriti kako se „modernizirani“ državni porezni sistem, koji je zamijenio nekadašnji harač, doticao šireg stanovništva. Važan element tog poglavlja o „Novim akterima i metodama tanzimata“ sačinjava razmatranje od 1850-ih godina sve većeg prisustva konzula slanih na lice mjesta od strane evropskih velesila (odnosno i razmatranje takozvanog „konspirativnog“ nacionalnog djelovanja agenata).

U šestom poglavlju ćemo se konačno baviti tematikom nasilja i odanosti tokom perioda ustanaka odnosno ratova za vrijeme posljednjih decenija osmanske vladavine. Nakon osvrta na historijsku pozadinu borbe za moć koja se dugo vremena vodila na hercegovačko-crnogorskoj granici, obradit ćemo ustanke u istočnohercegovačkom pograničnom području tokom 1850-ih i ranih 1860-ih godina. U središtu tog poglavlja nalazi se, međutim, detaljna rekonstrukcija dinamike eskalacije u velikom ustanku 1875. godine koji je započeo u istočnoj Hercegovini i koji je najavio kraj osmanske vladavine. Osmotrit ćemo kakvu su zaledinu imali „začetnici konflikta“ i kakve je procese homogenizacije izazvalo kolektivno nasilje. Poglavlje se, između ostalog, završava razmatranjem posljedica eskalacije nasilja protiv u drugom poglavlju detaljnije obrađenih pravoslavnih, katoličkih i muslimanskih lokalnih zajednica.

REGISTAR

(registar sadrži podatke o osobama i mjestima/geografskim oznakama)

- Abdulaziz 305, 409
Abdulmedžid 1, 32, 46, 51, 67, 72, 73, 78,
115, 117, 160, 188, 193, 212, 214, 263,
281, 365, 368, 401, 469, 529
Abdunafi-efendi 340, 341, 343
Aksentije 300, 301, 303
Andrássy, Graf Gyula 330, 411, 497
Arbuthnot G. 30, 208, 211, 267, 277, 279,
355, 363, 407-408, 479
Atanasković, Demeter 56, 69, 77, 154, 250,
265, 275, 326, 393, 480
Athos 299
Bakula, Petar 21, 28, 46, 140, 144, 147,
149-150, 158-159, 168-169, 193, 225,
247-248, 269, 307, 311-312, 315, 479
Baltić, Jako 21, 101, 312, 479
Banja Luka 72, 77, 278, 327, 476, 537
Banjani 66, 104-105, 385-386, 398-399,
409, 442, 538
Barane 180, 183, 185, 188-189
Barišić, Rafo 21, 31, 307-314, 323, 479,
482, 503, 515, 540
Beč 29, 97, 103, 126, 186, 309-310, 314,
330, 391
Behmen 179, 180, 189, 442
Beograd 60, 103, 318-320, 335-338, 388,
395, 409-410, 425, 439-440, 477, 480-
482, 484, 486, 488-500, 502, 504-506,
511-512, 515, 517, 519-520, 522-524,
526-527, 529-530, 533-534, 537-540
Bezobrazov, Valerijan 326, 333-334
Bihać 476
Bileća XIV, 83, 87, 89, 97, 227-228, 274,
322, 433, 436-438, 442, 444, 476,
Bilečke Rudine 14, 26-27, 92-93, 95, 99,
101, 103-104, 106-109, 111-115, 118,
122-125, 127-131, 205, 209, 496, 540
Bišćević 78, 254-255
Blagaj 41, 65-66, 87, 136, 176, 178, 190,
227, 232, 253-254, 293, 390, 476, 523
Božić, Petar Bajo 319, 427, 439-440, 486
Bračković, Husein 28, 42, 70, 76, 115, 253-
254, 260, 290, 295, 319, 336, 343, 345,
348, 352-354, 356, 362, 370-372, 374,
402, 404, 416, 434-435, 438, 441-442,
444, 480
Bregava 83, 173, 176, 189, 232, 253, 494,
513
Brotinjo / Brotnjopolje VI, VIII, X, 32, 36,
45, 83, 134-155, 157, 159-163, 165-
167, 169-172, 189, 194, 203, 369, 430,
432, 438-441, 532, 539
Budoši 83, 90, 92, 94, 96, 98, 103-108, 112-
120, 122-126, 129, 193, 217, 369, 386,
433, 436-438
Bursa 78, 259, 500
Bušatlija Hasan-paša 340-341, 343-344
Bušatlija, Mehmed-paša 344
Bušatlija, Mustafa-paša 45, 343-344
Cetinje 70, 92, 195, 336, 384-386, 390, 394,
397, 400-401, 406, 408, 416, 425, 437,
461, 481, 484, 496, 498, 512-513, 518,
529-530, 539-540
Crna Gora 30, 45, 66, 70-71, 93, 101, 104,
109-110, 116, 123, 229, 245, 248, 254,
256, 274, 277, 296, 301, 303, 328, 335,
338-339, 348, 384-389, 390-392, 394-
395, 397-398, 400, 406, 408-410, 412,
416, 418-419, 423-426, 428-430, 447,
452, 455, 458, 462, 480-481, 483, 486,

- 489, 491, 499-500, 502-503, 505, 508, 512, 515, 518, 525, 527, 529, 534, 539
- Čelebi, Evlija 225, 236-237, 239, 480
- Čengići 30, 42, 56-58, 61, 71, 251-252, 348, 386-387, 420, 490, 496, 517, 521, 529, 537-538
- Čengić, Derviš-paša 347-348, 407, 416, 420, 438-439
- Čengić, Smail-aga (Smail-beg) 42, 57-58, 71, 348, 386-387
- Čokorilo, Prokopije 21, 28, 43-44, 46, 74, 76, 247-248, 254, 256, 299, 302, 304-305, 334, 341, 343, 393-395, 402, 480, 485, 515, 520
- Dadić, Ali-aga 64, 65, 244, 245
- Dedijer, Jevto 26, 88-89, 92, 95, 99, 101, 103-104, 106, 108, 112-114, 118, 122-124, 127, 130, 143, 157, 166, 179, 183-184, 187-189, 205-209, 211, 213, 215, 496
- Dobričevo 31, 95-96, 98-99, 103, 123-124, 129, 178, 297-298, 495, 524
- Drežnica 59, 204-205, 216, 488, 493, 524-525, 534
- Drobnjaci 42, 57, 66, 297, 385-386, 391, 393, 398, 409, 538
- Dubočani 83, 90, 95-96, 98-99, 103-107, 111, 115, 119, 126, 129, 433, 436-438
- Dubrovnik IX, 29, 52, 55-56, 71, 92, 94, 97, 178, 209, 225, 231, 305-306, 327, 336, 366-367, 389, 392, 402, 409, 416, 425-426, 430-431, 434, 438-441, 444-445, 477, 479, 482, 492, 513, 522, 539-540
- Dučić, Nićifor 318, 336, 395, 397, 402, 410, 481, 490, 497-498
- Duži 95, 178, 231, 297-298, 318-319, 336, 395, 402, 414, 425, 433, 435, 495
- Dževdet-paša 216, 271, 273, 279, 346-347, 352, 485
- Džombeta, Jovan 439, 442
- Ercó, Rihard 65-66, 70
- Evans, Arthur 163, 358, 419, 437, 481
- Fezan 319, 414
- Foča XIV, 41, 56, 63-66, 76, 87, 89, 94, 105, 112, 226-228, 236, 238, 254, 263, 318, 320, 322, 350, 438, 476, 523
- Francuska 116, 180, 187, 225, 326, 328, 406, 455, 459, 482
- Franz Joseph 438
- Gacko XIV, 42, 48, 56-57, 66, 71, 76, 87, 89, 107, 112, 199, 207, 215, 227, 251-252, 274, 322, 345, 393, 398, 407, 414, 420, 421, 424, 444, 476, 496, 520
- Gatačkopolje 207
- Gaj, Ljudevit 309, 491, 521
- Giljferding, Alexander 30, 56, 126, 149, 225, 277-278, 326, 353, 366-368, 375-376, 481
- Gradašćević, Husein-kapetan 42-43, 45, 57, 245, 344, 392, 489, 513, 517
- Gradska, Gracka 205-206
- Grahovo 66, 120, 301, 385-387, 389, 391-392, 404-406, 416, 505, 518
- Grđić-Bjelokosić, Luka 26-27, 199, 240, 243, 256-258, 504
- Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit 28, 41, 43, 50, 65, 72-74, 78, 211-245, 261, 264, 270-271, 334, 340-343, 345, 397, 403-404, 413, 420-421, 425, 438, 443, 484
- Herceg Novi 31, 98-99, 179, 238-239, 250, 287, 396, 507, 530
- Hrabreni-(Miloradović) 175-177, 491, 537
- Husein-paša 403-405, 434-435
- Ishak-paša 340, 343
- Istanbul 1-2, 39-40, 42-47, 50, 52, 57, 67, 69, 71-72, 78, 81, 94, 116-117, 178, 186, 210, 223, 256-259, 262, 264, 267, 273, 275, 280, 286, 291, 293-296, 298, 303, 310-312, 314, 315, 319, 326-327, 330, 340-342, 344, 346, 348-349, 352-353, 356, 362, 368, 372-373, 380,

- 384, 388-389, 393, 398, 402, 408, 410, 416, 421-422, 427, 439-440, 453, 460, 468, 471, 484, 488, 490, 494, 497, 500, 518, 526, 529, 531, 538
- Ivanišević, Risto 260, 305, 482, 511
- Janjina 45
- Jasenica 160, 205-206
- Josif 75, 299-300, 303
- Jukić, Ivo Frano 20, 72, 102, 110, 168, 224-225, 227-228, 248, 307, 309-310, 482-483, 488, 491, 515
- Karabeg, Mustafa Sidki-efendi 290, 293-297, 360, 446, 482, 484
- Karadžić, Vuk 299, 317, 530
- Klek 270, 433, 442
- Knežina 129-130, 166, 470, 475, 498
- Koetschet, Josef 193, 250, 319, 334, 336, 347, 352, 414, 425, 483
- Konjic XIV, 32, 48, 63, 66, 75, 87, 89, 227, 236, 292, 311, 318, 322, 371, 399, 427, 476, 523
- Kosača, Stjepan-Vukčić 136-137, 174, 250, 495
- Kresić, Ivo 76, 260-261, 480
- Kreševo 153, 310-311, 482
- Kutschbach, Albin 426, 483
- Latas, Omer-paša 29, 31, 72-79, 115, 212, 249-250, 259-261, 265-266, 270, 293, 310, 313, 375, 394, 408, 477, 480, 488, 513, 523, 537
- Lika 142, 179, 503
- Ljubibratić, Mićo 28, 336-338, 401-402, 406, 409-410, 423-425, 433, 440, 462, 483
- Ljubinjje XIV, 66, 172, 201-202, 227, 236, 248, 252, 258, 305, 442, 444, 476, 522
- Ljubovići 251-252
- Ljubuški XIV, 42, 48, 63, 66, 87, 89, 136, 143, 146, 149, 152, 176, 205-206, 227, 231, 252, 305, 311, 315, 322, 339, 427, 439-440, 476, 529
- Mahmud II 1, 40-43, 67, 270, 288, 341, 359, 472, 484, 500, 508, 518, 526
- Mehmed Tahir-paša 72
- Mekka 281, 295, 341, 468
- Miličević, Franjo 28, 161-162, 164, 168, 316, 484, 488
- Mostar IX-X, XIV, 21, 26-31, 33, 35, 41, 43-46, 48, 51, 63-66, 68, 70-71, 74-77, 79, 85-86, 88-89, 110, 126, 131, 137, 139-140, 146, 148, 152, 166, 172, 190, 200, 204-205, 208, 213, 224-231, 235-250, 252-261, 265-267, 273-274, 278-281, 287-305, 311-313, 315-322, 325-327, 329-330, 332-337, 339, 342-343, 345, 347, 350-352, 354-356, 362-363, 365, 370-371, 390-391, 395, 398-400, 402, 407-408, 410, 414, 416, 418-420, 422, 433, 436, 443-444, 446, 454-455, 476-480, 482, 484-486, 489, 493, 495-497, 502-504, 506-507, 509, 511-513, 515, 517, 520-521, 523-528, 530, 532-534, 536, 542
- Muhamed Hilmi-efendi 68
- Murad-efendi 30, 79, 185, 257, 327-328, 352, 403-405, 484, 536
- Musić, Don Ivan 167, 319, 427-428, 438-442, 539
- Mustafa-paša 412-413, 420, 441
- Neretva 30, 87, 97, 122, 217, 253, 509, 521
- Nevesinje X, XIV, 42, 65-66, 71, 87, 89, 107, 188, 207-208, 227-228, 236-239, 251-252, 258, 296, 305, 317-318, 320, 322, 339, 371, 379-380, 398, 412-425, 427, 438, 441-443, 447-476, 482, 485, 530, 538
- Nikšić XIV, 45, 48, 66, 101, 112, 120, 271, 274, 320, 322, 332, 389, 398, 437, 441, 476
- Nikšićka župa 386-387, 389, 391

- Niš 94
 Novi Pazar XIV, 66, 73, 123, 385
 Obrenović, Mihajlo 338, 412
 Obrenović, Milan 412
 Ošanjići VI, 36, 83, 89, 168, 172-191, 194-204, 217, 369, 430, 432, 441-442, 446, 509, 521
 Osman-paša 193, 319, 334, 336, 347, 414, 427, 483
 Pazvanoglu, Osman-paša 45, 516
 Pamučina, Joanikije 21, 28, 43-46, 70, 75-76, 149, 151, 193, 202, 248, 299-301, 303-305, 313, 323, 389, 391-392, 480, 485, 520, 530
 Pavlović, Peko 425
 Pelagić, Vaso 276, 527
 Perović, Serafim 318-319, 336, 414
 Petrović, Danilo 398
 Petrović, Nikola 436
 Petrović, Petar II Njegoš 70, 301, 386-387, 389, 489, 496, 498, 513
 Piva 42, 57, 66, 105, 108, 113, 121, 297, 385-386, 393, 398-399, 409, 424, 490, 538
 Pljevlja X, 41, 66, 68, 226-227, 435, 476, 527
 Počitelj XIV, 48-49, 53, 65-66, 87, 136, 147, 227, 251, 254, 276
 Podvelež 27, 178, 205-206, 258, 513
 Popovo 27, 94, 97, 101, 125, 128, 201-202, 208-210, 297, 403, 444-445, 501, 509
 Prizren 78
 Prokopije 305
 Proroković, Risto 208, 339, 379-380, 413-416, 418, 420-421, 530
 Resulbegovići 42, 54-57, 64, 66, 71, 76, 201, 251-252, 386-387, 401, 405, 481
 Resulbegović, Hasan-beg 42, 55, 57, 66, 71, 76, 201, 386-387
 Resulbegović, Ibrahim-paša 55
 Resulbegović, Osman-aga (Osman-paša) 54-55
 Riječka nahija 101, 201, 512
 Risan 99, 104
 Rizvanbegovići IX, 2, 28, 31, 36, 40, 42-57, 64-66, 70-71, 74-78, 81, 149, 151, 153-154, 173, 180, 185, 193, 202, 224, 244-256, 259, 268, 292, 300, 311, 326, 340, 343, 348, 386-392, 453, 468, 480, 485, 489, 496, 498, 505, 513, 516-517, 531
 Rizvanbegović, Ali-paša IX, 2, 28, 31, 36, 40, 42-46, 48-49, 52-55, 57, 64-66, 68-71, 74-78, 81, 110, 115, 149-155, 170, 173, 180, 190, 193, 202, 224, 244-245, 247-249, 251-254, 256, 259, 268-269, 278, 292, 300-301, 303, 311-313, 325-326, 340, 343, 348, 386-387, 389-393, 444, 453, 468, 479-480, 485, 496, 498, 505, 513, 516, 520, 531, 541
 Rizvanbegović Osman-aga 52-54
 Rizvanbegović, Rizvan 65
 Rizvanbegović, Zulfikar-kapetan 54, 65
 Roškiewicz, Johann 30, 271-272, 274, 295-296, 298, 300, 326, 329, 345-346, 350-351, 354, 356, 361, 376, 485
 Rusija 116, 177, 305, 317-319, 328-329, 336-339, 384, 387, 398, 400, 406, 409, 411, 430, 455, 461, 485, 528
 Sarajevo XIV, 29-30, 34, 41-42, 56-57, 64, 67, 72-75, 86, 89, 210, 234-235, 260, 262, 265, 278, 289, 296-297, 319, 322, 326-327, 330, 334-335, 341, 343, 345, 347, 350, 361, 363, 374, 393, 416, 419-421, 441, 476, 477-486, 488-493, 495-499, 501-513, 515-518, 520-521, 523-39, 541-542
 Šarići 53-54, 79, 180, 327, 536
 Selim III 40, 288, 341, 472, 508, 532
 Selim-paša 413, 420-421

- Srbija 8, 20, 30, 34, 41, 43, 45, 57, 60, 79, 94, 101, 126, 231, 245, 267, 278, 305, 317-319, 323, 332, 335-338, 353, 388, 394, 412, 423, 429, 440, 455, 461, 472, 481, 495-496, 499, 512, 522, 534, 540,
- Skadar 45, 78, 263, 307, 342, 344
- Skopje 73
- Srebrenica 306, 466
- Stolac VI, IX, XIV, 33, 36, 41-42, 44, 48, 51-54, 64-66, 83, 86, 89, 152, 154, 168, 172-190, 193, 196, 200-201, 203, 208, 227, 231-232, 236, 238-239, 241, 251-254, 258, 274, 318, 320, 322, 345, 350, 364, 371, 380, 416, 422, 428, 439, 441-446, 476, 491, 493-494, 496-497, 502, 507, 509, 511, 513, 516-517, 521, 528, 530, 534-535, 537, 541
- Sultanović, Zaim 403
- Široki Brijeg 440
- Šolja, Serafim 301
- Tepedelenli, Ali-paša 45, 489
- Thoemmel, Gustav 151, 227-228, 247, 267, 334, 358, 366-367, 375, 486
- Travnik 50, 78, 99, 265, 303, 310, 326-327, 330, 347, 402, 476, 488
- Trebinje IX, XIV, 29, 32-33, 41-42, 48-49, 54-56, 63-66, 70-71, 76, 83, 87, 89, 94, 96-101, 104, 115, 120-121, 125, 128, 130-131, 137, 152, 154, 181, 201, 208, 216, 227-228, 231, 236, 238, 251, 273-274, 278, 280-281, 290-291, 297-299, 306-307, 315, 318, 320, 322, 327-328, 336, 339, 345, 362, 365, 370, 377, 395-397, 399, 401-406, 417, 421-423, 425, 433-434, 436, 442, 444, 476, 481, 485, 488, 497, 509, 516, 519-520, 524, 526, 532, 539-540
- Trebišnjica 95, 98, 208, 336, 442
- Trebižat IX, 149-151, 153, 254, 439
- Trst 276, 278-279, 329, 367, 514, 517
- Tunguz, Pero 415, 418-420, 538
- Turci / tursko XII, 10, 14, 19, 28-29, 31-32, 44-45, 51, 59, 63, 66-68, 80, 86, 90, 94, 97-100, 115, 117, 120, 128, 130-131, 134, 137-142, 160, 167, 176, 178-179, 181-182, 188, 192-193, 200, 210, 212, 214-215, 224-225, 227, 230-231, 249, 251, 256, 258, 260-261, 263-264, 269, 271-272, 276-277, 279-281, 287-298, 304, 307, 311, 313-314, 316, 320-322, 330-332, 334, 346-347, 349, 352-354, 363-365, 367-368, 375, 377, 384-385, 390-391, 395-396, 399, 401, 406-407, 414, 417-420, 423-424, 436-437, 463, 465-468, 472, 477, 479-482 484, 486, 490, 492, 498-499, 501, 507, 512, 516, 518, 522, 524, 526-527, 529-530, 534-536, 538-539
- Tuzla 76, 233, 278, 327, 340, 476, 506
- Vasif-paša 332, 340, 342-343, 347-348
- Vidin 45, 60, 517
- Vrbno (Gornje Vrbno i Donje Vrbno) 83, 90, 92, 94, 96, 98-99, 103-108, 111-120, 122-126, 129, 166, 193, 217, 369, 386, 433, 436-438
- Vukalović, Luka 116, 216, 273-274, 333, 336-337, 348, 383, 396-403, 406, 408-409, 414, 423, 425, 433, 447, 458, 491, 495, 497, 524
- Vuletić, Markus 326
- Wilkinson, John Gardner 30, 70-71, 229, 254, 256, 390, 486
- Yriarte, Charles 365, 482
- Zavode VI, VIII, 36, 83, 90-91, 93, 95-107, 109, 111-113, 115, 117-119, 121, 123, 125-127, 129, 131, 133, 135-136, 139, 141, 143, 146, 148, 155-157, 159-160, 166, 170-172, 182, 203, 214, 370, 386, 430, 432-433, 436-438
- Zupci 386, 391, 396-397, 409, 497, 499
- Zvornik 55, 297, 340, 476
- Žitomisljić 95, 147, 177-178, 297-298, 301, 304, 318-319, 336, 414, 495

HISTORIJSKE MONOGRAFIJE

Knjiga 10

Hannes Grandits

MULTIKONFESIONALNA HERCEGOVINA

Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu
Institut za istoriju, Sarajevo

Za Izdavača:

prof. dr. Husnija Kamberović

Korektura:

dr. Vera Katz

Izrada registara:

Nedim Rabić

Dizajn i tehničko uređenje:

Tarik Jesenković

Štampa:

Štamparija Fojnica

Za štampu:

Šehzija Buljina

ISBN

978-9958-649-18-9

Sarajevo, 2014.